BRAUDEL

AKDENİZ
MEKÂN VE TARİH

METİS YAYINLARI

Metis Yayınları
Başmusahip Sok. 3/2, Cağaloğlu/İstanbul

F. Braudel
AKDENİZ: MEKÂN VE TARlH
Özgün Adı: La Méditerranée, l’Espace et l'Histoire
Arts et Métiers Graphiques, 1977

Birinci Basım: Nisan 1990
ISBN 975-7650-21-8

Redaksiyon: Aykut Derman

AKDENİZ

Mekân ve Tarih

Fernand Braudel'in
yönetiminde:
Braudel, Coarelli ve Aymard

Fransızca'dan Çeviren: Necati Erkurt

METİS YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

AKDENİZ

Fernand Braudel

BU KİTAPTA gemiler yol alır; dalgaların şarkıları sürer gider; bağcılar Cinque Terre yamaçlarından Cenova Rivierası'na inerler; Provence'da, Yunanistan'da zeytinler toplanmıştır; Venedik'in durgun sularında ya da Cerbe kanallarında balıkçılar ağ çeker; tekne yapımcıları, vaktiyle yapılan teknelere benzer tekneler yapar... Ve biz yine, onlara göre, zamanın dışında olduğumuzu fark ederiz.

Giriştiğimiz deneme, geçmişin ve bugünün sürekli karşılaşması, birinden ötekine sürüp giden bir geçiş, açık yürekle çağrılan iki sesli, sonsuz bir türküdür. Bu diyalog, birbirine yansıyan sorunlarıyla bu kitaba bir ruh verirse, amacımıza ulaşmış olacağız. Tarih, çevremizi saran ve bizi işgal eden bugünün sorunları –hatta kaygı ve sıkıntıları– adına geçmiş zamanların sürekli sorgulanmasından başka bir şey değildir. İnsanların kendilerine yarattığı başka hiçbir dünya Akdeniz kadar kanıtlayamaz bunu; çünkü Akdeniz'in kendini anlatmasının, kendini tekrar tekrar yaşamasının sonu gelmez. Kuşkusuz zevki için olduğu kadar, gerektiği için de yapar bunu. Geçmişte var olmuş olmak, varlığını bugün de sürdürmenin bir koşuludur.

Nedir bu Akdeniz? Binbir şeyin hepsi birden. Bir manzara değil, sayısız manzaralar. Bir deniz değil, birbirini izleyen birçok deniz. Bir uygarlık değil, birbiri üzerine yığılmış birçok uygarlık. Akdeniz'de gezen, Lübnan'da Roma dünyasını, Sardinya adasında tarihöncesini, Sicilya'da Yunan kentlerini, İspanya'da Arap varlığını, Yugoslavya'da Türk İslâmı'nı bulur. Yüzyılların derinliklerine iner; Malta'daki kocaman taş yapılara ya da Mısır piramitlerine dek uzanır. Bugün hâlâ yaşayan çok eski şeylerin yanında, aşırı modern şeylerle karşılaşır: Aldatıcı bir durgunluk içindeki Venedik'in yanında Mestre'nin yoğun sanayi yerleşimini, hâlâ Ulysses'in teknesinin bir eşi olan balıkçı kayığının yanında deniz dibini tarayan balıkçı gemilerini ya

da o koca koca tankerleri görür. Bu, hem adaların antik dünyasına dalmak, hem de her türlü kültür ve kazanç akışına açık olan ve yüzyıllardır denizi gözleyen, kemiren çok eski kentlerin yepyeni görünümleri karşısında şaşkınlığa düşmek demektir.

Bütün bunlar Akdeniz'in çok eski bir yol kavşağı olmasındandır. Binyıllardan beri, her şey ona koşmuş, tarihinin altını üstüne getirip onu zenginleştirmiştir: insanlar, yük hayvanları, arabalar, gemiler, fikirler, dinler, yaşama sanatları. Hatta bitkiler bile. Bunların birçoğunu Akdenizli sanırsınız; oysa zeytin, üzüm ve buğday dışında –bunlar çok erken yerlerini almış olan yerli bitkilerdir– hemen hemen hepsinin doğum yeri denizden uzaktadır. Eğer İÖ 5. yüzyılda yaşamış olan tarihin babası Herodotos bugün bir turist kafilesine katılıp geri gelseydi şaşkınlıktan şaşkınlığa düşerdi. Lucien Febvre şöyle yazar: "Onun Doğu Akdeniz gezisine şimdi çıktığını düşünüyorum. Şaşıp kalacağı ne kadar çok şey olurdu! Bu koyu yeşil yapraklı bodur ağaçların altın renkli meyvelerini, portakalları, limonları, mandalinaları ömründe gördüğünü hatırlamıyordu. Elbette, çünkü bunları Araplar Uzakdoğu'dan getirdiler. O acayip, tuhaf görünüşlü, saplarında çiçekler açan, kaktüs, agave, aloes, frenk inciri gibi yabancı adlar taşıyan dikenli bitkiler; onları da ömründe görmemişti. Elbette, çünkü bunlar Amerikalı'ydı. Yunanca okaliptüs adını taşıyan soluk yapraklı bu kocaman ağaçlarla hiç karşılaşmamıştı. Elbette, çünkü bunlar da Avustralyalı'ydı. Serviler derseniz, Acem kökenli. Bunlar işin dekorla ilgili yanı. Ya besinler, sürpriz sürpriz üstüne: Peru'dan gelen domates, Hint kökenli patlıcan, Guyana biberi, Meksika mısırı, Arapların hediyesi pirinç; fasulyeden, patatesten, Çin dağlarından inip İran tabiyetine geçen şeftaliden, tütünden hiç söz açmayalım." Oysa bütün bunlar Akdeniz çevresinin malı olmuş. "Bugün portakal ağacından yoksun bir Riviera, servi ağaçları olmayan bir Toskana, baharat satılmayan bir çarşı düşünebilir miyiz hiç?" (Lucien Febvre, Annales, XII, 29).

Akdeniz insanlarının bir listesini yapsaydık, kıyılarında doğmuş olanları ya da uzak çağlarda Akdeniz sularında yelken açmış, onun sekili topraklarını, tarlalarını işlemiş olanların çocuklarını, sonra zaman içinde birbiri ardına gelip buraları işgal edenleri alt alta yazsaydık, bitkilerin, meyvelerin adlarını sıralarken kapıldığımız duyguya kapılmaz mıydık?

Yer şekilleriyle olduğu kadar insanlarıyla da bir kavşak olan, birbirine zıt öğeleri kendinde barındıran Akdeniz, anılarımızda uyumlu bir imge, her

şeyin birbiriyle kaynaşıp özgün bir bütünde toplandığı bir sistem gibi canlanır. Akdeniz'in bu tartışılmaz bütünlüğünün, bu köklü varlığın sırrını nasıl açıklamalı? Konuyu birkaç yönden ele almak gerek. Doğanın bu alanda emeği büyük ise de, bu her şeyi açıklamaya yetmez; inatla birleştirici bir rol oynayan insan da her şeyi açıklamaya yetmez. Bunu, hem doğanın sunduğu lütuflar ya da yağdırdığı lanetlerle –iki duruma da bol bol rastlarız– hem de insanların dün olduğu gibi bugün de sürüp giden sonu gelmez gayretiyle açıklayabiliriz. Yani sonsuz rastlantıların, felaketlerin ve doğa karşısında tekrar tekrar kazanılan başarıların toplamıyla!

Bu kitabın amacı, bu deneyim ve başarılar arasında ortaklıklar aramaktır, bugünün ışığının çoğu kez onlara uygun düştüğünü, bugün gözlerimizle gördüğümüz şeylerden hareketle dünün yargılanabildiğini, anlaşılabildiğini –ya da bütün bunların tersinin de geçerli olduğunu– kanıtlamaktan çok, bu deneyim ve başarıların ancak bir bütün olarak ele alındıklarında anlaşılırlık kazandıklarını kanıtlamaktır. Akdeniz, tarihe bir "başka" yaklaşım tarzı sunmak için güzel bir fırsattır. Çünkü gördüğümüz ve sevdiğimiz haliyle bu deniz, bizi şaşkınlığa düşüren geçmişiyle, kanıtların en açık seçik olanıdır.

TOPRAK

Fernand Braudel

BİR DÜNYA HARİTASI ÜZERİNDEN bakıldığında Akdeniz, yerkabuğunun basit bir parçasıdır; Cebelitarık'tan Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz'e doğru uzanan, iki ucu dar, ortası geniş bir denizdir. Kırılmalar, çatlamalar, çökmeler, üçüncü zamana ait bükülmeler çok derin çukurlar meydana getirmiş, bunlara karşılık genç, çok yüksek ve sarp sıradağların sonu gelmez zinciri oluşmuştur. Matapan Burnu yakınlarında bulunan 4600 metre derinliğindeki çukur, Yunanistan'ın en yüksek doruğu olan, 2985 metrelik Olimpos Dağı'nın rahat rahat kaybolabileceği büyüklüktedir.

Bu dağlar, denizin içlerine kadar girip sıkıştırarak onu yer yer basit bir tuzlu su geçidine çevirir: Cebelitarık'ta böyledir bu, Bonifacio Boğazında böyledir, Kharybdis ve Skylla'nın girdaplı derinlikleriyle Messina Boğazı'nda da böyledir; Çanakkale Boğazı'yla Boğaziçi'nin kıyıları boyunca da böyledir. Buraları artık deniz değil ırmaktır, daha doğrusu basit birer geçittir.

Bu boğazlar, geçitler, dağlar denize biçim verir, bağımsız bölümler meydana getirir; Karadeniz, Ege Denizi, uzun yıllar Venediklilerin mülkü olan Adriyatik ve ondan çok daha büyük Tiren Denizi gibi. Denizin bir dizi havza halinde böylece bölünmesine karalar, bunun ters baskısı gibi duran ayrı kıtalar halinde cevap verir: Balkan Yarımadası, Anadolu, İtalya, İber Yarımadası, Kuzey Afrika.

Ama bu genel görünümden ayrılan bir ana çizgi vardır ki, Yunan ve Fenike sömürgecilik döneminden modern çağlara kadar bu denizin geçmişini anlayabilmemiz için başlıca tutamak odur. Tarih ve coğrafya, elbirliğiyle kıyılardan ve adalardan geçirdikleri bir orta sınırla bu denizi kuzeyden güneye bölmüş, birbirine düşman iki dünya yaratmıştır. Bu sınırı, Korfu ve Adriyatik girişini yarı yarıya kapatan Otranto Kanalı'ndan Sicilya'ya ve bugünkü Tunus kıyılarına kadar uzatın: Doğu ve Batı'yı –bu

sözcüklerin tam ve klasik anlamıyla– birbirinden ayırmış olursunuz. Actium, Preveze, İnebahtı, Malta, Zama, Cerbe gibi geçmiş savaşların bu ana çizginin tam üzerinde verilmiş olmasında şaşılacak ne var? Kinlerin ve onarılmaz sonuçlar getiren savaşların sıralandığı çizgidir bu; kalelerin tepesinden ve nöbet kulelerinden birbirini gözleyen, hepsi de tahkim edilmiş kentlerin ve adaların sıralandığı çizgidir.

İtalya, yazgısının anlamını burada bulur: Denizin orta ekseni odur ve kim ne derse desin, İtalya her zaman bir yüzüyle Batı'ya, bir yüzüyle de Doğu'ya dönüktür. Zenginliğini uzun zaman buradan sağlamamış mıdır? Bütün Akdeniz'e egemen olma olanağı doğal olarak ona verilmiştir; o da doğallıkla bunu düşlemiştir.

İçin İçin Kaynayan Bir Jeolojik Yapı

Akdeniz'deki kırılmaları, kıvrılmaları ve peş peşe deniz derinlikleriyle dağ zirvelerini oluşturan etken, zamanın henüz etkilerini silemediği ve yıkıcılığını gözlerimizin önünde bugün de sürdüren, için için kaynayan jeolojik yapıdır. Bu jeolojik yapı, denize serpilmiş adaları, yarımadaları, kimi suya gömülmüş, kimi parçalanmış kıta kalıntılarını ya da parçalarını, pek aşınmaya uğramamış girintili çıkıntılı yer şekillerini açıklar; homurdanıp duran, uykuya dalan, sonra birden felaket getirmek üzere uykusundan uyanan yanardağların ateşini yine bu jeolojik yapı açıklar.

İşte, Lipari adalarının kuzeyinde, denizin ortasında bir nöbetçi gibi duran başı dumanlı Stromboli. Püskürttüğü akkor halindeki parçacıklarla göğe ve çevresindeki denize ışık saçar her gece. İşte, zirvesindeki duman sorgucunu Napoli'nin arkasında birkaç yıldır yükseltmiyorsa da, bir tehdit olmakta devam eden Vezüv. Birkaç yüzyıl sessiz kaldıktan sonra, İS 79 yılında Herculanum ve Pompei kentlerinin kanına girmişti Vezüv. Ve işte, o sihirli Catania ovasına her an saldıracakmış gibi duran aktif Etna yanardağı (3313 m.), ateş kuyularının en büyüğü, efsaneler kaynağı Etna: Kykloplar göklerde çakan şimşeklerini Vulcanus'un ocaklarında tavlamak için, boğa derisinden yapılmış o muazzam körükleri burada çalıştırıyorlardı; filozof Empedokles kendini bu kratere atmış, krater de, dendiğine göre, ayağındaki sandallardan tekini geri fırlatmış. "Kaç kez gördük," der Vergilius, "Etna'nın

kaynayıp taştığını, ateş küreleri yuvarladığını, erimiş kayaların sel gibi aktığını." Pindaros ve Aiskhulos, Etna'nın İÖ 475 yılında patladığını yazarlar; o günden bu yana tarih, bu yanardağın belki yüz kez harekete geçtiğini kaydetmiştir.

Ege'deki Santorini adası (eski adıyla Thera) İÖ 1450 yılında korkunç bir patlamayla ikiye bölünüp sular altında kalan bir yanardağ kraterinin yarısıdır. Uzmanlara göre bu patlama Sunda Boğazı'ndaki (Endonezya) Krakatau adasını 1883'te darmadağın eden patlamadan dört misli daha şiddetliymiş, oysa Krakatau adası patladığı zaman inanılmayacak kadar korkunç tsunamilere yol açmış, gemileri ve lokomotifleri birkaç katlı evlerin üzerinden aşırmış, kızgın ve yoğun kül bulutlarını yüzlerce kilometre içerilere savurmuştu. O halde tarihçilerin, Santorini patlamasının yol açtığı bir sürü zarara, parlak Girit Uygarlığı'nın aynı çağlarda birdenbire ortadan silinmesini de katmaları akla yakın değil mi? Thera'nın püskürmesiyle Girit adasını örten ve üzerlerinde ot bitmeyen kızgın kül tabakaları bugün yapılan kazılarla ortaya çıkarılmakta. Bu öldürücü bulutlar Suriye ve Mısır'a dek uzanıyor muydu? Tevrat'ın ikinci kitabı "Çıkış"ta üç gün sürmüş olan korkunç bir geceden söz edilir ki o tarihte Mısır'da Firavun'un esiri olan Yahudiler bu kargaşadan faydalanıp kaçmışlardır. Acaba bu olay da Thera volkanının patlamasına bağlanabilir mi?

Ne olursa olsun, nasıl Krakatau adasındaki eski volkan sular altında kaldığı halde sönmemişse, Santorini'deki de aynı şekilde sönmemiştir. İÖ 1. yüzyıldan günümüze kadar (1928) zaman zaman birbiri ardınca görülen patlamalar ve taşmalar, bu eski kraterde bir sürü ada ve adacık meydana getirmiştir; Santorini adası açıklarında çeşit çeşit renkleriyle insana şaşkınlık veren deniz bugün bile kaynamaya devam eder. Bu da şeytanın tenceresini kaynatan ateşin daha sönmemiş olduğunu gösterir.

Zaten Akdeniz'in insanları tarih sahnesine çıktıklarından bu yana her zaman yanardağların ve depremlerin tehdidi altında yaşamadılar mı? Anadolu'da çok eski bir kent olan Çatalhöyük'te, İÖ 6200 yılından kalma bir tapınağın duvar resimlerinde, kentin birkaç katlı evlerinin arkasında, kraterinden lavlar ve dumanlar püskürten bir volkan görülür; bu herhalde Hasan Dağı'dır. Gene Anadolu'da bugün yapılan kazılarda, depremler yüzünden yıkılmış olduğu sanılan anıtların kalıntıları ortaya çıkmaktadır, hatta depremlerin en sık görüldüğü bölgelerde İsa'dan birkaç bin yıl

öncesine ait, herhalde bu büyük felaketlere dayanacak şekilde tasarlanmış, hafif malzeme kullanan bir mimarinin izlerine rastlanmaktadır.

Denizi Neredeyse Çepeçevre Saran Dağlar

Jeolojik yapısı, Akdeniz çevresinin neden çok dağlık olduğunu açıklar. Bunlar, hareketli şekiller gösteren yüksek ve genç dağlardır, Akdeniz ülkelerinin yüzeyini taştan bir iskelet gibi delik deşik ederler: Alpler, Apeninler, Balkanlar, Toroslar, Lübnan Cebeli, Atlaslar, İspanya sıradağları, Pireneler görkemli bir alay oluştururlar. Denize ve üzerinde güllerin, portakal ağaçlarının çiçek açtığı sıcak ovalara tepeden bakan, zirvelerinden aylarca kar eksilmeyen sarp doruklar ya da çoğu zaman doğrudan suya inen dik yamaçlar: Akdeniz baştan başa birbirine çok benzeyen bu görünümlerle kaplıdır. Dalmaçya, Sardinya ya da Cebelitarık yakınlarında Güney İspanya kıyılarını bir bakışta ayırt edebileceğini kim iddia edebilir? Oysa birbirlerinden yüzlerce kilometre uzaktadır bunlar.

Ancak bütün Akdeniz dağlarla çevrili değildir. Kuzeyde yer yer kesintiler görülür: Rhône nehri deltasına kadar Languedoc kıyıları ya da Adriyatik üzerinde Venedik kıyıları gibi. Asıl istisnanın büyüğü güneydedir; insanı şaşırtan, sonsuz gibi görünen Tunus sahilinden, Nil deltasına ve Lübnan dağlarına uzanan binlerce kilometrelik bir kıyı şeridi. İnsana bıkkınlık veren bu uçsuz bucaksız kıyılarda Sahra ile İçdeniz burun buranadır. Uçaktan baktığınızda, sınırsız iki düzeyi –çöl ile denizi– yan yana görürsünüz; renkleri birbiriyle çatışır, biri maviden mora hatta karaya çalar, öteki beyazdan toprak kızılına, turuncuya gider.

Çöl garip bir âlemdir, Afrika'nın derinliklerini ve göçebe yaşamın canlılığını alıp kıyılara kadar uzatır. Bunlar dağlık yörelerinkine hiç benzemeyen yaşam biçimleridir. Çöl, Akdeniz'le çatışan ve hiç bıkmadan onun yerini almak isteyen başka bir Akdeniz'dir. Bu ikili oyunu doğa daha başlangıçta düzenlemiş, belki de onları doğuştan birbirine düşman etmiştir. Ancak tarih, tıpkı denizin suyla tuzu kaynaştırması gibi, farklı öğelerin kaynaşmalarını sağlar.

Demek ki Batı insanı Akdeniz konserinde yalnız kendisine yakın gelen seslerle yetinmemeli, öteki seslere, yabancı seslere de kulak vermelidir,

çünkü bu müziği iki elle çalmak gerekir. Denizin kuzeyinde ya da güneyinde oluşunuza göre, bu yönlerin birine ya da ötekine bakmanıza göre, değişik doğa, tarih ve ruh durumları ile karşılaşırsınız. Gözlerinizi Avrupa ve ona bağlı yarımadalara çevirirseniz karşınıza bir perde gibi dağlar çıkar. Güneye doğra ise, Kuzey Afrika'nın sık ağaçlıklı dağlarım bir yana bırakırsanız, çöl, uzayıp giden bir taş ve kum denizidir; Sahra'nın gerisinde ise Kara Afrika'nın sonsuzluğu ve onun uzantısı Asya çölleri vardır. Bu sınırsız alanlardan gemiler ya da gemi filoları değil, kervanlar geçer; binlerce devenin sırtında taşınan yiyecek ve değerli mallar: baharat, karabiber, ipek, ilaç hammaddeleri, fildişi, altın tozu...

Biraz da yüzyıldan yüzyıla atılan adımlarla bu toprağın nasıl ağır ağır ele geçirildiğini düşünelim. İnsan burada derinlerde saklı duran suyu bulmayı başarmış, vahalar oluşturmuş, kökleri derinlere inen palmiyeler dikmiş ve sürülerini yaşatmak için, kendisini seyrek otlu bölgelere götüren yol işaretlerini ve kaynak noktalarını bellemiş. Ağır ağır, şaşmaz adımlarla başarılmış görkemli bir fetih bu!

Akdeniz böylece, kuzeyden gelirken ilk rastlanan zeytin ağacından, çölde karşımıza çıkan sık palmiyelere kadar uzanır. Kuzeyden aşağı "inen" için ilk zeytin ağacı, Rhône nehri üzerinde, Donzere "kilidi"ni izleyen buluşma noktasındadır. İlk sık palmiyelik ise El Kantara adlı altın kapıdan Sahra Atlasları'nı aşarken Batna ve Timgad'ın güneyinde birden karşımızda bitiverir (durumu anlatacak tek sözcüktür bu). Ancak her seferinde gözlerinizi kamaştıran ve size heyecan veren bu çeşit karşılaşmalar, İçdeniz'in çevresine denk getirilmiştir. Zeytin ağaçları, palmiyeler burada şeref nöbeti tutarlar.

Güneş ve Yağmur

Akdeniz'in esas birliği, her şeyden önce iklime dayanır ve bu çok özel iklim, denizin bir ucundan öbür ucuna kadar hep aynı kalır; yaşam tarzlarına ve manzaralara, benzer nitelikler kazandırır. Bu iklim yöresel yer şekillerinden hemen hemen bağımsızdır, çünkü batı komşusu Atlas Okyanusu ve güney komşusu Sahra'nın nefesleri dışarıdan biçimlendirir onu. Bu canavarlardan her biri sırasıyla onu ele geçirmek için hiç

duraksamadan yerinden çıkar, ama o kılını kıpırdatmaz: Suyunun ılık olması (11°) da okyanusun ve Sahra'nın ona sokulmasını kolaylaştırır.

Her yaz Sahra'nın kuru ve yakıcı havası denizi baştan başa kaplar, kuzeye doğru sınırlarını aşar; Akdeniz üzerindeki o ışıltılı, başka hiçbir yerde görülmeyen "pırıl pırıl gökleri" ve o ışıl ışıl yıldızlı geceleri oluşturur. Bu parlak gökler yalnızca birkaç gün, o da güneyden kopup gelen kum yüklü samyelleri ya da akçayeller, Horatius'un "Plumbeus Auster" dediği kurşun gibi ağır rüzgârlar estiğinde kararır.

Sahra'nın etkisindeki Akdeniz, altı ay boyunca durgun ve parlak mavi sularıyla, turistler, deniz sporları, kalabalık plajlar için bir cennettir. Kurumuş toprak üzerindeki hayvan ve bitkiler bu süreyi yağmur beklentisi içinde geçirirler. Su o kadar kıtlaşır ki değerine paha biçilmez. Nisandan eylüle kadar kuzeydoğudan, Yunanistan üzerinden esen meltemler, Sahra'nın cehennem gibi havasını nemlendirecek güçten yoksundur.

Okyanus işe karışınca çöl kabuğuna çekilir. Okyanusun nem yüklü, alçak basınçlı hava akımları ekimden başlayarak batıdan doğuya doğru yola çıkar. Her yönde esen rüzgârlar bunlara yüklenir ve bu alçak basınç akımlarını doğuya doğru savurur. Denizin rengi koyulaşır, Baltık denizinin gri tonları egemen olur ya da beyaz köpükler altında kaybolur, sanki üzerine kar yağmıştır. Bundan sonra fırtınalar, korkunç fırtınalar patlar. Mistral, Bora gibi ortalığı kırıp geçiren fırtınalar denizi altüst eder, havada ise onların azgın şiddetinden korunmak gerekir. Provence bölgesinde sırayla dikilmiş serviler, Mitica'nın kamış rüzgârlıkları, Sicilya'da sebze fidanlıklarının çevresine yerleştirilen saman balyaları ekili toprakların korunması için vazgeçilmez usullerdir. Aynı dönemde her şey bardaktan boşanırcasına yağan yağmurlar ve alçak bulutlar altında kaybolur. Gökyüzü, El Greco'nun tablolarındaki Toledo'nun bir felaket öncesi göğünü andırır adeta. Kışın Cezayir'de turistler şiddetli sağanaklar karşısında şaşırıp kalırlar. Aylardır yatağı kurumuş ırmaklar kabarır, Roussillon ya da Mitica ovalarında, Toscana'da, Endülüs'te ya da Selanik çevresinde sık sık şiddetli sel baskınları görülür. Kimi zaman anlamsız yağmurlar çölün sınırlarını aşıp Mekke sokaklarını suya boğar ve Kuzey Sahra'nın yollarını çamur deryası haline getirir. Oran kentinin güneyinde Ayn Sefra'da sürgün olarak yaşayan Isabelle Eberhard adlı Rus kızı kendini çölün büyüsüne kaptırmış ve 1904'te beklenmedik bir sel baskınında boğulmuştu.

Bu yağmurların hayırlı bir yanı da vardır. Zeus'un gürül gürül akan suları toprağa bereket saçarken, Aristophanes'in köylüleri, dışarıda yapacak bir işleri olmadığına keyiflenir, çene çalar ve kadeh tokuştururlar. Esas çalışma, baharın son yağmur serpintilerinden sonra kum sümbülleri ve zambaklar açıp da kırlangıçlar geri dönünce başlayacaktır. Bunları görünce şarkılar dökülür dudaklardan. Rodos'ta şöyle bir şarkı söylenir:

Kırlangıç kırlangıç,
Seninle gelir bahar,
Karnı beyaz kırlangıç,
Sırtı kara kırlangıç.

O göründü mü, mevsimlerin kapısı aralanmış demektir.

Kısacası, bitkilerin yaşamasına hiç de uygun olmayan garip bir iklimdir bu. Kışın yağmur göz açtırmaz; soğuk, bitkilerin yaşamını durdurur. Sıcaklar başladığındaysa su ortadan çekilmiştir. Akdeniz bitkilerinin, hoş kokulu yapraklarının tüylü ya da yağlı, saplarının dikenli olması bizlere sunulmuş bir armağan değildir yalnızca. Bunlar, bir tek ağustosböceklerinin hayatta kalabildiği çok sıcak günlerin kuraklığına karşı birer savunma aracıdır aynı zamanda. Ve eğer Endülüs'te buğday ürünü nisan ayında erkenden başaklarını sarartıp hasada geliyorsa, çevre koşullarına uyup acele ettiğindendir.

Teslim Olmayan Bir Toprak

Göz zevki ve çevre güzelliği, Akdeniz'in jeolojik yapısının ve ikliminin hainliklerini unutturur. Akdeniz'in, insanlara keyif sürsünler diye verilmiş bir cennet olmadığı kimsenin aklına gelmez. Bu yörede insanlar her şeyi kendileri yapmak zorunda kalmışlar, çoğu zaman başka yerlere göre daha güç koşullara katlanmışlardır. Karasaban zayıf ve yalınkat toprağı derinden süremez. Yağmur biraz sürekli yağdı mı gevşek toprak bayır aşağı su gibi akar. Dağlar geliş gidişe engel olur, bölgeyi haksızca işgal eder, ovaları, tarlaları sınırlar. Daracık bir şerit halinde kalmış ya da avuç içi kadar ufalmış tarlalardan sonra insanların ve hayvanların gidip geldikleri patikalar başlar.

Ovaya gelince, uygun boyutlardaysa da, uzun zaman başıboş suların egemenliği altında kalmıştır. Onu yeniden ele geçirmek için bataklıkla savaşmak, acımasız kış mevsiminin kabarttığı nehirlere karşı korumak, sıtmadan arındırmak gerekmiştir. Ovaları tarıma kazandırmak, önce bataklık sularını yenmek demekti. Ama sonradan, sulama işleri için bu suyu temizlenmiş olarak geri getirmek de gerekmiştir.

Bu ağır, çok ağır yürüyen fetih, yüzyılımızda, daha dün tamamlandı. Bugün ise zor olan, eski günlerin o durgun bataklık manzaralarını yeniden bulmak. Pontinia bataklıkları ortasında yeni kurulmuş bir kent olan Sabaudia yakınlarında, insana şaşkınlık veren bir milli parkın göbeğinde, ağaçlar arasına sıkışmış birkaç hektarlık bir gölcük vardır. Arkeolojik bir kalıntıymış gibi gözünüzü ondan ayıramazsınız. Vahşi hayvanlar, özellikle su kuşları için bulunmaz bir sığınaktır burası.

Eski olsun yeni olsun, akaçlama, sulama ve suyun akıllıca yeniden dağıtılması konusunda geliştirilmiş olan sistemler, gösterilen bunca gayretin kanıtıdır. Sonuç olarak, İspanya’da Arapların başını çektiği olağanüstü bir başarıdır bu. Valencia'nın sulak ve verimli ovalarında ünlü Su Dağıtım Kurulu bu nimeti alıcılara açık artırmayla dağıtma görevini her yıl sürdürmektedir hâlâ. Palermo çevresinde portakal bahçeleri ve bağlarıyla cenneti andıran Altın Çukur, ancak 15. ve 16. yüzyıllarda denetim altına alınabilen suyun yarattığı bir mucizedir.

Alçak Guadalquivir vadisini, Po ovalarını, Floransa'nın alçak topraklarını ve daha uzaklardaki Yunanistan'ın, delik kaplarla su taşımaya uğraşan Danaos Kızları efsanesini hatırlatan çeşit çeşit ovalarını düzensiz suların bastığını görmek için yüzyıllar içinde geriye doğru gitmek yeterlidir.

Yaşamının gerektirdiği uyum ve birikimi sağlamak için ova, kalabalık ve disiplinli topluluklara kucak açmıştır; yüzyıllar boyunca büyük mülk sahiplerinin, soyluların ve burjuvaların yükünü taşımış, ayrıca geniş kentlerin ve varlıklı köylerin kökleşmesine katlanmıştır. Bugün ise gerek buğday üretiminde, gerek üzüm bağları konusunda işletmelere ve modern araçlara boyun eğmiş durumda. Açgözlülerin, büyük kapitalistlerin tatlı kâr bölgesinde yer alıyor artık. Eski usul tarım hızla yok oluyor. Elinden ne gelir ki?

Fakat alçak bölgelerde yerleşimin güç koşullar altında uzun zaman alması ve gereçlenmenin yavaş yavaş gelişmesi, ilk bakışta bir karşıtlık gibi görünen şu gerçeği açıklar: Akdeniz insanının tarihi, çoğu zaman tepelerde

ve dağlarda başlamıştır. Gerçi buralarda tarım güç koşullar altında ve güvensiz yapılıyordu, ama bu bölgeler sıtmanın öldürücü etkisinden ve ikide bir ortaya çıkan savaş tehlikelerinden uzaktı. Bu yüzden nice köy dağa konmuş, nice küçük kent, yamaçların kayalıklarıyla kaynaşmış hisarlar arasına kurulmuştur. Kuzey Afrika kıyılarında, Toscana tepelerinde, Yunanistan'da, Roma dışında, Provence'da durum böyledir. Guicciardini 16. yüzyıl başında, "İtalya'da toprak, dağların tepesine kadar işlenmiştir," der. Ama vadiler ve ovalar her zaman baştan başa ekili değildir.

Geleneksel Toplumlar

O halde geçmişten kalma görüntülere, geleneksel yaşamın el aletlerine, alışkanlıklarına, şivelerine, giysilerine, boş inanlarına daha çok tepelerde, yüksek bölgelerde rastlanır. Modern tekniklerin eski tarım yöntemlerinin yerini alamadığı bu bölgelerde çok eski yapılar varlıklarını sürdürür. Geçmişin en iyi korunduğu yer dağdır.

Kuzey Afrika'da, Kabiliye denen bölge, Berberi dilini konuşan bütün öteki dağlık bölgeler gibi çok canlı bir folklora sahiptir. Jean Servier *Les Portes de l'année* (Yılın Kapıları, 1962) adlı güzel yapıtında bu konuyu mükemmel bir şekilde işler. Yeni yıla uğur getirsin diye düzenlenen yılbaşı törenlerinden, maskeli, bol yemekli, evlerin süpürüldüğü *Ennayer* (ocak ayı) bayramı bunlar arasındadır. Bahar şenlikleri de, daha sonra 7 Temmuz'da yalnız Kabiliye'de değil, Kuzey Afrika'nın hemen hemen her yerinde tutuşturulan *ainsara* ateşleri de bu folklorun bir parçasıdır. Bu ateşler için genellikle anlatılan hikâye, kendisine nikâh düşmeyen yakınlarıyla günah işlediği için yakılarak cezalandırılan Yahudi kraliçesinin efsanesidir. Peki, şeytantersi denen reçineli bitkileri, zakkum demetlerini ve benzeri bitkileri yakarak bunların dumanı ile meyve ağaçlarını ve ahırları zararlı böceklerden temizlemek, "büyüyle arındırma yöntemi olarak kabul edilse de, aslında parazitlere karşı girişilen ilkel bir mücadele biçimi" sayılamaz mı? Bu otoriter bilgelik komutadır, önlemdir, insanları çalışmaya özendirmedir.

Akdeniz'in bütün yüksek bölgelerinde, İtalya'da, İspanya'da, Provence'da, Yunanistan'da bugün Hıristiyan inançlarıyla pagan âdetlerini işle birleştiren

nice şenlikler vardır. Bu eski çağlara özgü yaşama, folklor kadar çevrenin kendisi de tanıklık eder. Hem de ne tanıklık! Baştan başa insan eliyle gerçekleştirilmiş, kolaycacık bozuluveren bir çevre: sekiler halinde dikilmiş topraklar, durmadan yenilenmesi gereken dayanak duvarları, eşek ya da katır sırtında taşınıp yerlerine oturtulan taşlar ve sepetlerle taşınarak bunların arkalarına yığılan toprak. Bu dik yamaçlarda ne hayvan çalışır, ne de el arabası: Zeytinler, üzümler elle toplanır, ürünler insan sırtında taşınır.

Bütün bu nedenlerle bu eski çağların tarım alanları bugün artık yavaş yavaş terk edilmektedir, çünkü zahmeti çok, kazancı yetersizdir. Toscana'nın ünlü yamaçları bile ağır ağır, birer birer önemini kaybediyor, sekilerin duvarları yıkılıyor, yüzyıllık zeytin ağaçları birer birer kuruyor, artık buğday ekilmiyor, yüzyıllar boyunca ekilip biçilmiş yamaçlar otlak oluyor, hayvancılık için kullanılıyor ya da terk ediliyor.

Gözümüzün önünden silinmekte olan şey eski, geleneksel, sert ve zor bir yaşama biçimidir. Eskiden de kolay olmamıştır. Her zaman çok kalabalık olan dağlık bölgelerde başka yerlere göre daha sağlıklı koşullarda yaşayan insanlar, arılar gibi çoğalmış, zengin kovanlar oluşturmuşlardır. Frioul bölgesi insanları, yani Furlaniler, Venedik'in bütün ayak işlerini yaparlardı. Arnavutlar herkese, özellikle Türklere hizmet ederlerdi. İtalya'da herkesin horgördüğü Bergamolular (Lombardia) iş ve kazanç peşinde bütün ülkeyi dolaşırlardı. İspanya ve Portekiz'deki kentleri Pireneler'den inenler doldurur, Korsikalı delikanlılar Fransa ya da hiç sevmedikleri Cenova ordularında hizmet verirlerdi. Bunlara denizci, dağlı ya da sürgün olarak Cezayir'de de rastlanırdı. 1562 Temmuzu'nda bunların binlercesi Sampiero Corso'nun peşinden giderek, onu "kral ilan etmişler"di. Kısaca, yukarı ülkelerin hepsi, zengin kırsal bölgelerin kaba işler için adama ihtiyaçları olduğu zaman onlara bol bol paralı asker, uşak, gezgin satıcı, gezici zanaatçı –bileyci, baca temizleyicisi, iskemle tamircisi– gündelikçi, tarla işçisi, bağbozumu için yedek işçi cinsinden yardımcılar gönderirdi. Bugün bile Korsika, Arnavutluk, Alp ya da Apenin dağlarının kimi bölgeleri kentlere, bol ürünlü ovalara, Amerika'nın uzak köşelerine zahmetli işler için adam göndermiyorlar mı? Gerçi bazen bu serüven, ticari amaçlı büyük göçlerle bambaşka ve daha iyi bir şekil alır. En azından, İran şahlarının gözde tüccarları olan, İsfahan'dan başlayarak Hindistan'da, Türkiye'de, Moskova prensliğinde seçkin bir yer edinen ve 17. yüzyıl Avrupası'nın

Venedik, Marsilya, Leipzig, Amsterdam gibi büyük pazarlarında söz sahibi olan Ermenilerin garip ve parlak durumu böyledir.

Yaylaya Çıkma ve Göçebelik

Son yıllarda artık pek sık karşılaşmadığımız bir olay da sürülerin yaylaya çıkmasıdır. Oysa yüzyıllardan beri dağ, ovayla ve ova kentleriyle bağlantısını bu yoldan sağlamış, bu bağ hem çatışmalara, hem de çıkarlara kaynaklık etmişti.

Yüksek bölgelerdeki yaz otlakları ile kış aylarında ovaların otluk bölgeleri arasında gidip gelen koyun ve keçi sürüleri, Güney Alpler'le Crau bölgesi, Abruzzi'yle Puglia yaylası, Kuzey Castilla ile Estremadura'nın ve Don Quijote'nin Mancha'sının güney otlakları arasında sürekli akan ırmaklar gibiydi.

Bu hareket günümüzde de, çok zayıflamış biçimde devam etmekte. Ancak şimdi sürüler daha çok, kamyon ya da trenle taşınıyor. Eskiden olduğu gibi bir yerden bir yere güdülerek götürülen bir koyun sürüsü görmek bugün artık güç erişilir bir mutluluk oldu. Yarın belki bütünüyle ortadan kalkacak. Ama bu olayı yeniden yaşatmak elimizde: Yayla yolları, silinmez ya da hiç değilse silinmesi güç izler gibi kırlara nakşolmuştur, tıpkı insanların yüzlerinden yaşamları boyunca silinmeyen yara izleri gibi. Aşağı yukarı on beş metre genişlikte olan bu yolların her bölgede başka bir adı vardır: Castilla'da *canadas,* doğu Pireneler'de *camis ramaders,* Languedoc'ta *drailles,* Provence'da *carraires,* İtalya'da *tratturi,* Sicilya'da *trazzere,* Romanya'da *drumul oilor*...

Geriye doğru nereye bakarsanız bakın yaylaya göçme olayı uzun bir evrimin sonu, belki de erken yapılmış bir işbölümüdür. Kimi insanlar, ve yalnızca bunlar, yardımcıları ve köpekleriyle birlikte sürüleri güder, yayla otlaklarıyla ova otlakları arasında gidip gelirler. Bu iniş çıkışlar doğal ve kaçınılmaz bir zorunluluk, çeşitli yüksekliklerdeki otlakları bir sıraya göre kullanma zorunluluğudur. Brezilya'nın kimi bölgelerinde, çok yakın zamanlara kadar yarı vahşi sürüler, kendi başlarına yüksek ve çukur bölgeler arasında gidip geliyorlardı, örneğin ülkenin en yüksek noktası olan İtatiaya çevresinde. Yaylacılık için en mükemmel bölgeler olan İtalya,

Güney Fransa ve İber yarımadasında çobanların uzmanlık kazanmış olması bunun bir koşulu ve ayırıcı niteliği olmuştu.

Böylece farklı bir insan kategorisi ortaya çıktı; bunlar herkesin uyduğu kurallara uymayan, neredeyse yasadışı kimselerdi. Alçak bölgelerin çiftçi, meyve yetiştiricisi türünden halkı bunların gelip geçmesini korkuyla, düşmanca karşılıyordu. Onlara ve kent halkına göre bunlar barbar, yarı vahşi kimselerdi. Mülk sahipleri ve üçkâğıtçı at cambazları bunları dağdan indiklerinde dolandırmak için el ele verirlerdi. Hele bir genç kız bunlardan birine gönlünü kaptırsın, kızılca kıyamet kopardı. "Sevgili Nenna," der acımasız şarkı, "senin çoban işe yaramaz, nefesi leş gibi kokar, tabakta yemeyi beceremez. Canım Nenna, değiştir bu kafayı, bir köylüyü seç koca diye, akıllı uslu bir erkek olsun." Bu şarkı İtalya'da bugün hâlâ söylenir.

İnsanların ve hayvanların bu gidiş gelişleri ilk bakışta göründüğünden daha karmaşıktır. Aslında "normal" yaylacılık ile "tersine" yaylacılığı birbirine karıştırmamak gerekir: Normal yaylacılıkta mal sahipleri aşağıdadır; ötekinde ise dağda otururlar. Bunlar tarihsel rastlantılardan ya da uzun evrimlerden doğan durumlardır. Örneğin her kış Alp dağlarından Crau bölgesinin otu kıt çayırlarına inen sürüler Arles'da oturan varlıklı kişilere aittir. Vicenzalılar da kırsal yaşamın efendileridir; yaz gelince sürüleri Alpler'e çıkartarak, kentin rahatlamasını sağlarlar. Tabii bu iki çeşit yaylacılık arasında karma durumlar da vardır ve çoğu zaman duruma müdahale eden devlet, işi büsbütün karıştırır. Denetim bahanesiyle hareketin tümüne el atar, sürülerden geçiş parası alır, alçak bölgelerdeki otlaklara sahip çıkar, bunları kiraya verir, yün ve hayvan ticaretini yasaya bağlar. Castilla Devleti Mesta bölgesinin koyun imparatorluğunu böyle kurmuş ve bazı aşırı ayrıcalıkların gölgesinde Castilla yaylalarını ve dağlarını, ensesi kalın birkaç mal sahibi yararına böyle sömürmüştür. Napoli kralı da Abruzzi'den Puglia'daki Tavoliere'ye kadar uzanan dev yayla akınlarını kapana kıstırarak, yün satışının yalnızca Foggia pazarında yapılmasını emretmişti. En azından kâğıt üstünde her şeyi kendi yararına düzenledi, ama mal sahipleri ve çobanlar da gereğinde kendilerini savunmasını biliyorlardı.

Yaylacılık Akdeniz'in sadece bazı bölgelerinde geçerlidir; herhalde en kalabalık, belki de en gelişmiş, işbölümünün kesin olarak yerleşmiş olduğu bölgelerde. Ancak bu açıklama her ne kadar akla yakınsa da yeterli değildir. Çünkü tarih oyununu oynamış, en azından iki kez, Akdeniz'in belli bir

kesimi –öteki Akdeniz– biri Arabistan'ın kızgın çöllerinden, öteki Asya'nın soğuk bozkırlarından gelen iki güçlü akının çaprazında kalmıştır. Birincisi 7., ikincisi 11. yüzyıldan başlayarak sürüp gitmiş olan bu Arap ve Türk istilaları, Xavier de Planhol'ün doğru olarak belirttiği, o "büyük kesintiler"i meydana getirmiştir.

Balkan Yarımadası'nda, Anadolu'da ve mantık gereği Akdeniz Sahrası'nda, en sonunda da Kuzey Afrika'da göçebeliğin sürüp gitmesinin ve yaygınlaşmasının nedeni o engebe kütleleridir. Çöl insanlarının bu akınları Anadolu'ya ve atın kral sayıldığı Balkanlar'a, soğuk ülkelerden gelen, dağlara tırmanmakta usta olan çift hörgüçlü deveyi tanıttı; Suriye'den Fas'a kadar uzanan bölgede ise, Akdeniz'e 1. yüzyıldan sonra Arabistan'dan getirilmiş olan, dağların soğuk ve taşlı yamaçlarını sevmeyen, ancak kumda rahat yürüyebilen, soğuğa dayanıksız tek hörgüçlü hecin devesi yaşıyordu.

Büyük göçebelerin yaşamını Émile-Félix Gautier'nin eşsiz yapıtlarından okumak gerekir. Bu konuda yazılmış en ilginç kitaplardır bunlar. Bugün artık azalan ve ortadan kalkma yolunda olan göçebelik herhalde yaylacılıktan önceki evreyi belirler, çünkü daha önce de söylediğimiz gibi yaylacılık, sürülerin zorunlu iniş çıkışlarıyla, tarım köylerinin ve kentlerin yerleşikliği arasında bir uzlaşmadır. Öteki Akdeniz dediğimiz Doğu Akdeniz'de yerleşiklik pek yoğun olmadığından sürülerin yer değiştirmeleri büyük engellerle karşılaşmamıştır. Bu yüzden herhangi bir düzenlemeye gitmek gerekmemiş ve değişme zorunluluğu doğmamıştır.

Göçebelik bir bütündür: Sürüler, erkek, kadın ve çocuklar hep birlikte yola çıkar, çok uzun mesafeleri kateder, günlük yaşamlarıyla ilgili ne varsa beraberlerinde götürürler. Bu konuda elimizde gezginler ve coğrafyacılara borçlu olduğumuz binlerce resim vardır. Bunlardan uzun uzadıya söz etme zevkini bir yana bırakalım. Berberi köylülerinin oturdukları dağ çemberini dolanan deve kervanlarının gelip geçtiği Kuzey Afrika'da, göçebeler kuzey yollarının kendilerine açtığı doğal kapılardan geçerek Tunus ve Oran'a sızdılar. Sürüleri, atları, develeri, konaklama yerinde kurulan kara çadırlarıyla bu göçebeler geçmiş yıllarda, Sahra'nın güney sınırlarından Akdeniz'e kadar her yerde taze ot aramaya çıkarlardı.

İspanyolların 1509 yılında işgal ettiği Oran Kalesi'nde görevli asker Diego Suârez, 16. yüzyıl sonlarında bunların, garnizonun bulunduğu ovalardan geçip Akdeniz'e dek gittiklerini, kıyılarda kısa sürelerle yerleşerek ufak tefek tarım işleriyle uğraştıklarını yazar. Hatta bir gün bu

göçebelerin İspanyol askerlerine çılgınca saldırdıklarını da kaydeder. Göçebeler her yaz belli bir tarihte geri gelirler. 1270'te Fransa kralı Saint Louis, Kartaca mevkiinde Tunus'a karşı karargâhını kurduğu zaman göçebeler buradadır ve aziz kralın yenilgisini çabuklaştırırlar. 1574 Ağustosunda Türkler Halk El-Uved limanını ve Tunus kalesini İspanyollardan geri aldıkları zaman da, Güney'in göçebeleri tabya sepetlerinin koruma engellerinin yerlerini değiştirerek Hıristiyan kalelerinin düşmesini kolaylaştırırlar ve zaferden paylarını alırlar. Rastlantılar böylece yüzyılların ötesinden tuhaf tekrarlara ışık tutar. Daha dün, 1940'ta, taşıt sıkıntısı çeken Kuzey Afrika, göçebelerden yardım istedi. Develerinin iki yanında asılı kocaman buğday çuvallarıyla göçebeler eski kervan yollarının izinden giden yeni yollar üzerinde yeniden boy gösterdiler. Hatta kuzeyde yaşayan yerliler ve Avrupalılar arasında birden bir tifüs salgınının baş göstermesine neden oldular.

Kısaca iki Akdeniz var: Bizimki ve Ötekilere ait olan. Biri yaylacı, öteki göçebe.

Yaşam Dengeleri

Her yaşam kendi dengesini bulur, bulmalıdır. Ya da silinip gider: Ancak, canlı ve sağlam Akdeniz yaşamı bu deyişi doğrulamaz. Daha deniz zenginliklerinden söz etmediğimize göre, belki de Akdeniz ülkesini bir bütün olarak ele almak için vakit erkendir. Ama gene de Akdeniz'deki tarımsal ve kırsal hayattan, bölgelerinin çeşitliliğinden yola çıkarak, hiç de şaşırtıcı olmayan, hiçbir özellik taşımayan bazı saptamalar yapılabilir.

Güç ve çoğu zaman eğreti bir yaşam biçimi ile karşı karşıyayız burada; bu yaşam kendi dengesini insanın zararına sağlamakta ve onu sürekli azla yetinmeye zorlamakta. Birkaç saatlik ya da günlük yiyecek bolluğuna karşılık (o da şüpheli ya!) yıllar ve ömür boyu geçim sıkıntısı sürüp gider. Tarihçi ve turist, Akdeniz'in başarılı kentleşmesini ve olağanüstü güzel eski sitelerini görüp de etkilenmesin. Kentler zenginliklerin birikim yeridir ve yalnızca bu bile neden onların birer istisna olduklarını anlatmaya yeter. Ayrıca sanayi devriminden önce insanların yaklaşık yüzde 80 ya da 90'ı köylerde yaşıyordu.

Kabaca, Akdeniz, yaşamını zeytin, üzüm, buğday üçlüsüne göre dengeler. Pierre Gourou'nun dediği gibi "eti kıt kemiği bol" bir yaşam. 15. yüzyıldan başlayarak Hıristiyan ülkelerin domuz beslemeye önem vermeleri, bir yandan da "tuzlanmış et" kullanımının genelleşip yayılması hiç değilse Batı Akdeniz için uygun bir çözüm oldu, ama öteki Akdeniz kendi isteğiyle hem domuz etinden hem de şaraptan uzak kaldı. Besin seçimi konusunda İslamiyet'in büyük payı vardır. Ayrıca unutmayın ki deniz ürünlerinin de Müslüman mutfağında önemli bir yeri yoktur.

Üç temel üründen ikisi, zeytinyağı ve şarap (bunlar Akdeniz dışına da ihraç edilir) hemen hemen her zaman başarılı olmuştur. Yalnızca buğday sorun yaratır, hem de ne sorun! Buğdaydan sonra ekmek, vazgeçilmez besin! Hangi unla yapılsın, rengi, ağırlığı ne olsun? Çünkü fiyatı her yerde aynı, ama ağırlığı değil. Akdeniz bölgesinde buğday ve ekmek sürekli sıkıntı konusudur; bu, bölge tarihine yön veren büyüklerin baş derdi olmuştur. Bu yıl ürün nasıl olacak? Bütün yıl boyunca yazışmalar sürüp gider, diplomatik yazışmalar bile bu konuya geniş yer ayırır. Eğer kıt ise kentlerden çok kırsal bölgelerde sıkıntı baş gösterecek demektir; yoksullarda zenginlerden fazla. Çünkü zenginlerin özel ambarları, içinde çuval çuval buğdayları vardır. 16. yüzyıla kadar varlıklı kişiler kendi buğdaylarını öğüttürüp ekmek yaptırırlar; bu durum Cenova'da da böyleydi, Venedik'te de. Büyük kentler de kendi yedek buğdaylarını biriktirir, kıtlık ya da bölgesel bir darlık olunca, kent tüccarları, hükümetlerinden aldıkları avanslarla gemiler donatır, anlaşmalar yapar ve kentin buğdayını sağlarlar. Karadeniz'den, Mısır'dan, Tesalya'dan, Sicilya'dan, Arnavutluk'tan, Güney İtalya'dan, Sardinya'dan, Languedoc'tan hatta Aragon'dan ve Endülüs'ten. Bunlar ya ayrıcalıklı ya da pek kalabalık olmayan ülkelerdir, her yıl ürünün durumuna göre bir milyon kentale yakın buğdayı denizaşırı satarlar, bu "buğday denizinin" sürekli alıcıları ise Venedik, Napoli, Roma, Floransa, Cenova'dır.

Sonuç beklendiği gibi olur: Kent buğday sıkıntısını da kıtlığı da atlatır. Ama köylü ekmeksizdir. Bir deri bir kemik kentlere akın eder, Venedik köprülerinin altında, rıhtımlarda sürünür, kanalların "fondamenta"larında açlıktan ölür. Kıtlığın arkasından hastalıklar sökün eder, önce sıtma, sonra da Tanrı'nın Akdeniz'in başına sardığı âfet olan veba.

Akdeniz yaşamının örgüsü budur işte. Gerçi 16. yüzyılın ağırbaşlı insanlarının hiç de hoş karşılamadığı, tedbirli kentlerin yasakladığı

ziyafetler ve âlemler yine de (Venedik'te olduğu gibi) sürüp gitmektedir ama bunu yapabilenlerin sayısı çok azdır. Akdenizli'nin yaşamında bu çeşit bolluğun yeri yoktur. Köylerde o alışılagelmiş kıtlığın zaman zaman dışına çıkan bayram ziyafetleri bile Almanya ya da Hollanda'da başka, İtalya'da başkadır. Kıt kanaat geçim, azla yetinme Akdeniz'in gerçek tarihine egemen olmuştur. İnsan zevk almak için yaşar diyen filozof Epikuros (İÖ 341-270) dostlarından birine şunları söyler: "Bana bir çanak peynir gönder de keyfimce yiyeyim." Yüzyıllar sonra, İtalyan öykü yazarı Bandello'nun (1485-1561) *Novelle*'sini yazdığı dönemde bile değişen bir şey yoktur: Yoksullar arasından bir yoksulu, örneğin Bergamolu bir göçmeni anlatırken, onun kendine çekebileceği en müstesna ziyafetin ancak bir kangal Bologna sucuğu olabileceğini yazar. Evlenince de, alacağı kadın, Milano katedralinin arka sokaklarında kendini üç kuruşa satan bir sokak kadını olacaktır, der acımasızca.

Bugün bile Napoli'de, Palermo'da paydos saatlerinde bir ağacın, bir duvarın gölgesinde karınlarını doyuran işçiler görürsünüz: Üzerine biraz zeytinyağı sürülmüş bir parça ekmeğe soğan ve domatesi katık eder, adına da *companatico* derler; biraz da şarap. Akdeniz'in üç temel besini burada da karşımıza çıkmıştır: zeytinyağı, buğday ekmeği ve yakın bağların şarabı. Hepsi bu kadar.

Peki, Akdeniz'in o vakitsiz ve uzun zenginliği, eski refah ve saltanatı bir çelişki değil mi? Sefalet değilse bile bu derece yokluğun yanında bu şatafat neden, nasıl? Kimilerinin yoksulluğu ötekilerin refahının tek nedeni olarak görülemez. Akdeniz'in yazgısı sadece canla başla çalışıp yaptığını yeniden yapmak zorunda kalan ve azla yetinen halkların çetin uğraşı ile anlatılamaz. Bu yazgı aynı zamanda tarihin ona bir armağanıdır; Akdeniz uzun yıllar bundan yararlanmış ve sonunda elinden kaçırmıştır, tarihçilerin yıllardır anlatmak istedikleri de budur.

DENİZ

Fernand Braudel

DENİZ. Onu bir eskiçağ adamının gözüyle canlandırmaya, görmeye çalışmalıyız: Bir sınır, ufka kadar uzanan bir engel, insanın her anını tutsak eden, gözünün önünden gitmeyen, olağanüstü, gizemli bir sonsuzluk. Daha düne kadar, yani bugün artık anlamsız görünen ilk hız rekorlarının kırılmaya başladığı buhar çağına kadar –Şubat 1852'de Marsilya-Pire limanları arası dokuz gündü– deniz, eski yelkenlilerle rüzgârın keyfine kalmış gemilerin ölçülerine göre hep uçsuz bucaksız görünmüştür; bu gemiler Cebelitarık'tan İstanbul'a iki ayda, Marsilya'dan Cezayir'e ise en az bir, çoğu zaman iki haftada varırlardı.

O zamandan bu yana Akdeniz her geçen gün, tuhaf bir biçimde biraz daha ufaldı: Günümüzde Akdeniz'i kuzeyden güneye uçakla geçmek bir saat bile sürmez. Tunus-Palermo arası otuz dakikadır: Yola çıktıktan az sonra, Trapani Sicilya tuzlalarının ak renkli şeridini aşar aşmaz oradasınız. Kıbrıs'tan havalanıyorsunuz, morla karışık kara kütlesiyle Rodos'u görüyorsunuz ve göz açıp kapayıncaya kadar Ege Denizi, gün ortasına doğru renkleri turuncuya çalan Kyklades Adaları; bunları seçmeye vakit kalmadan bir de bakıyorsunuz ki Atina'ya gelmişsiniz.

Bugünkü Akdeniz'i bir göl durumuna getiren bu görünümden tarihçi her ne pahasına olursa olsun uzak kalmalıdır. Yüzeylerden söz ettiğimize göre, unutmayalım ki Augustus ve Antonius'un Akdeniz'i ya da Haçlılarınki, hatta II. Felipe'nin donanmasının gezdiği Akdeniz'in boyutları, bugünün hava ya da deniz yolculuklarının bizim kafamızda uyandırdığı boyutların yüz katı, bin katıdır. Tarihteki Akdeniz'den söz etmek, ona gerçek boyutlarım vermek, onu sınırsız düşünmek demektir; üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır bu. Eskiden Akdeniz tek başına bir evren, bir gezegendi.

Sınırlı Bir Besin Kaynağı

Akdeniz ülkesinin zenginliklerine denizin katkısı büyüktür ama ona günlük yaşamında bolluk sağlamaz. Kıyılarında insanlar görülmeye başladığından, daha doğrusu Eski Dünya'nın tarihöncesi çağlarından beri, balıkçılık ona "deniz ürünlerini" *(frutti di mare)* sağlamaktan geri durmamıştır; çünkü balıkçılık, dünyanın kuruluşu ile yaşıt bir uğraştır. Ama Akdeniz'de bu ürünler çok bol değildir. Akdeniz'de ne Kuzey Denizi'ndeki Dogger Bank'ın zenginlikleri ne de Newfoundland'ın, Kuzey Japonya'daki Yeso'sunun ya da Moritanya'nın Atlas Okyanusu kıyılarının zengin balık yatakları vardır.

Gerçekte Akdeniz bir biyolojik yetersizliğin tutsağıdır. Kıyı suları çok derindir; deniz canlılarının gelişip hızla çoğalmaları için gerekli sığ alanlardan yoksundur. Sonra çok eski bir deniz olduğu için, uzun ömrü boyunca içindeki yaşamsal ana maddeler açısından fakirleşmiştir; plankton denen mikroskobik hayvancık ve bitkiler Akdeniz'in sularında azalmış olduğundan, türler bu temel besini bulmakta güçlük çekerler. Ayrıca bu İçdeniz'in bundan binlerce yıl önce, ikinci zamanda Antiller'den başlayarak enlemler boyunca dünyanın hemen hemen tümünü saran çok büyük deniz kuşağının –jeologların Thetis'inin– bir kalıntısı olduğu da bilinmektedir. Bugünkü Akdeniz ise bu kuşağın ufak bir parçasıdır. Bu denizin biyolojik bakımdan zengin olmamasını, onun bu efsaneleşmiş yaşamına bağlamak yerinde olur; üstelik Cebelitarık Boğazı Akdeniz'in Okyanus'la karışıp sularını tazelemesi için yeterli değildir.

Kısacası Akdeniz sularının fauna bakımından yoksul olduğu açıktır. Atlas Okyanusu balıkçılarının sürtme dedikleri dip ağlarından boşaltıp güverteye yığdıkları iri balıklar, Akdeniz'de, tek tük istisnalar dışında hiç görülmeyen bir manzaradır. Bu yüzden Akdeniz balıkçı tekneleri, Cebelitarık'ın dışına çıkmayı yeğlerler ve Okyanus onları hiçbir zaman düş kırıklığına uğratmaz.

Oysa normal olarak Akdeniz'de balık çeşidi boldur ama balık bol değildir. Tutulan balık az da olsa, deniz tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bir uzman olan Nino Caffiero'nun dediğine göre: "Bir gün gelecek, Akdeniz'de balık avı yasaklanacak ve bu deniz, içindeki türlerin korunması ve kurtarılması için bir zooloji parkına dönüştürülecektir." Bu sözler boş değildir, tutkulu bir ekoloji uzmanının düşü de değildir. Örneğin, beş metre boyunda, sırt yüzgeci yelkene benzeyen, upuzun burnu bir kılıçla

son bulan nefis bir balık, kılıçbalığı *(Xiphias Gladius)* eskiden Mesina boğazında çok ilginç bir şekilde zıpkınla avlanırdı. Bu av, eski çağlardan beri tuhaf teknelerle yapılagelmiştir. Teknenin burnunda denize uzanan bir iskelesi olur, bu iskele üzerinde de bir gözcü bulunur. Kılıçbalığı, yumurtlama dönemi dışında, o da yılda bir kez, derin sulardan pek ayrılmaz, o yüzden de güç bulunur. Oysa son yıllarda Japon balıkçıları kılıçbalığını derin sularda avlamaya başladılar, hem de yıl boyunca. Artık kılıç her mevsim bulunur oldu, ama bu eşsiz balığı bir süre sonra hiç bulamayacağız.

Şimdi Akdeniz ülkeleri bu İçdeniz'i ciddi bir şekilde tehdit eden her çeşit kirlenme ve bozulmaya karşı korumayı düşündüklerine göre bir "deniz parkı" tasarısı düş olmaktan çıkıyor. Bilinen şu ki bu parkta ne tuzlalar yasaklanacak, ne Tunus kıyılarındaki sünger avı, ne de Sardinya ve Kuzey Afrika kıyılarındaki mercan avı. Mercan avı yüzyıllardır yapılır, çok aranan bir mal olan mercan bugün bile atölyelerde işlenir, özellikle Torre del Greco atölyelerinde. Eskiden Çin'e, Kara Afrika'ya dek gönderilir, satılırdı. Bu ticaret bugün de dünyanın her yerinde sürüp gitmektedir. Kimi Orta Afrika bölgelerinde mercanın hâlâ para yerine kullanıldığını biliyoruz.

İçdenizin bütün limanlarında sürüp giden zanaat tarzında yürütülen bu avı özel bir izine bağlamak mı gerekecektir? Evet, kuşkusuz. İlkel koşullar içinde sürdürülen bu geleneksel avın verdiği zarar çok sınırlıdır; bir kayık, iki ya da üç adamla üstesinden gelinir; modern tekneler çok nadir görülür. Köylü kendi köyünün toprağını nasıl tanırsa, bu balıkçılar da kendi limanlarının açığındaki denizi öyle bilirler. Sarıhani, dülgerbalığı, dilbalığı, kalkan, barbunya, kefal, mezgit gibi balıkların hangi noktalarda bulunduğunu, sardalya ya da hamsinin (bunlar aynı zamanda orkinos oltalarında yem olarak kullanılacaktır) açıkta nereden çekileceğini çok iyi bilirler. Köylü tarlasını nasıl işlerse bu balıkçılar da denizi öyle değerlendirirler, köyün limanından ya da koyundan pek uzaklaşmazlar. Buralarda avlanan balıkçı başını kaldırsa kıyıdaki evini görür. Zaten kıyıdan uzaklaşması, balık yataklarından da uzaklaşması demektir. Bir zanaatçı nasıl hep aynı usulle çalışırsa, bu balıkçılar da hep eski yöntem ve araçları kullanırlar, ağ, sepet, *palanka* (denize çakılmış kazıkların oluşturduğu engel), *lamparo* (Provence dilinde balıkçı feneri) gibi. "Dün çıralı bir odun yakıp ışık yapıyordu, bugün karpit lambası ya da elektrik feneri" kullanıyor. Işık kaynağı değişmiş, ilke değişmemiştir. Yunan kıyılarında ve herhalde

başka yerlerde de korsan balıkçılar, sahil korumayı atlatıp dinamit kullanırlar: Pek dürüst bir hareket değildir bu, ama eskiden beri yapılagelmektedir. Güneşte kalmaktan, ıslanmaktan, su üstünde hareketsiz duran teknenin motor gürültüsünden ya da her nasılsa palankaya dalmış bir murananın çırpınmalarından rahatsız olmayan biri için, günü gününe yaşayan bu balıkçılarla birlikte olmak bugün de kolayca elde edilebilecek bir mutluluktur.

Fakat bu balıkçının yaşamı yalnızca teknesinde, oltalarıyla ağlarının arasında geçmez. O aynı zamanda bahçesini ve tarlasını işleyen deneyimli ve dikkatli bir köylüdür. İki işi birden yürütür, kendisine ve ailesine ancak böyle bakabilir. Hem denizi hem toprağı işlemek zorundadır. Kentlere göçe zorlanan Yunanlı balıkçılar köydeki tarlalarından yoksun kalınca zor duruma düşmüşlerdir. Fransız Hükümeti 1872'de on kadar Breton balıkçı ailesini Cezayir'e iki adım uzaklıktaki Sidi Ferrus Yarımadası'na yerleştirmişti. Hepsi kaçtı. Yine aynı tarihlerde Bone yakınlarındaki Herbillon'a yerleştirilen Korsikalı balıkçılar oralarda kaldılar ama "toprağa dönüp sebze yetiştirmeye başladılar, köyleri zenginleşti, durumları düzeldi".

Ne derseniz deyin, nasıl avlanılırsa avlanılsın, Akdeniz balıkçılığı görünüşte çok renkli olan balık pazarlarını besleyecek kadar verimli değildir. Bir Venedik lokantasında *orata ai ferri* ya da *in cartoccio,* yani ızgara ya da kâğıtta pişmiş balık çoğu zaman gölden, çok nadir olarak da Adriyatik'ten gelir, ama yediğiniz dilbalığı ya da ıstakozun Atlas Okyanusu'ndan geldiğine hiç şüpheniz olmasın. Ağzının tadını bilenler için şimdilik Dalmaçya kıyılarının kaya barbunyasını ve Cezayir'in pembe karidesini bulmak kolaydır. Akdenizliler bunları sık sık yiyemezler. Halkın sofrasında başköşeyi tutansa tartışmasız kuzeyden ithal edilmiş morina balığıdır.

Zaman Zaman Bereketli Avlar

Yine de verimli yerler vardır. İstanbul Boğazı, Bizerte Gölü girişi, Comacchio lagünündeki balık yatakları ya da kefalin ve yılanbalığının bol olduğu Berre Gölü dalyanları, sözünü ettiğimiz verimsiz suların dışında kalır. İstanbul'da Galata Köprüsü altında satılan renk renk, çeşit çeşit

balıkları seyretmek insanda hayranlık uyandırır. Bu manzaranın bu kadar canlı bir anı olarak yaşaması bile benzerine sık sık rastlanmadığını kanıtlamaz mı?

Akdeniz'de en verimli av, bugün artık azalan, belki de yok olmaya yüz tutan, kimi ayrıcalıklı bölgelerde, üç-dört hafta gibi kısa bir sürede yapılan orkinos avıdır. Oysa 16. yüzyılda orkinos avı, örneğin Portekiz'in güney kıyılarında Algarve sularında (Akdeniz dışında) ya da gözcülerin davul sesleriyle kıyı köyleri toptan seferber olan Endülüs'te ve Provence sularında bugüne göre çok daha büyük önem taşıyordu. 16. yüzyılın sonunda Provence'lı bir yazar ülkesini övmek için şöyle der: "Marsilya limanında eskiden bir günde sekiz bin orkinos yakalandığını biliyorum." Bugün ne Marsilya açıklarında orkinos, ne de Rhône nehri girişinde eskiden bol olan mersinbalığı kaldı.

1923'te Dr. Charcot'nun yönetiminde yapılan "Neden olmasın?" adlı, birçok soruyu aydınlatan inceleme gezisinden bu yana orkinosların durumu bilimsel bir açıklamaya kavuştu. Orkinoslar eskiden sanıldığı gibi Atlas Okyanusu'ndan gelmiyorlar. Mayıs, haziran aylarından sonra yumurtlama dönemleri gelinceye dek Akdeniz'in pek derin olmayan sularında dağınık yaşıyorlar. Sonra, yumurtlamak için en sıcak ve en tuzlu sulara göçüyorlar, balıkçılar da tuzaklarını buralara yerleştiriyor. Oysa Akdeniz kıyılarında, bir yandan bitki örtüsünün yer yer yok olması yüzünden tatlı sular doğrudan denize akıyor, öte yandan kentlerden denize akan kirli sular korkunç miktarlara ulaşıyor. Bu nedenlerle, tuzluluk derecesi normalin üzerinde olan bu doğal balık yatakları kuruyor.

Bugün, mevsimi gelince, daha çok Sardinya-Sicilya-Tunus üçgeni içindeki sularda Akdeniz'in bütün orkinosları toplanır ve burada avlanırlar. İki sıra tekneye asılı orkinos ağları (*tonnara*'lar) denizin dibine kadar indirilir. Bu ağların oluşturduğu bir çeşit koridorda kalan orkinoslar dalyana doğru ilerleyip ölüm odaları diye adlandırılan madeni sepetlere girerler. Buraya sıkışan orkinosların tek tek öldürülmesi kanlı bir kıyıma dönüşür, kana bulanmış suların içinden o koca balıklar "vinçlerle çıkarılıp sığırlar gibi çengellere asılır".

Orkinos avı çok eski bir deniz "endüstrisi"dir. Bu işe ilk girişenlerin Fenikeliler olduğu söylenir. Yunanlılar da orkinos avcısıydılar. Aiskhylos, Salamis savaşını anlatırken sanki bir orkinos avı sahnesini canlandırır: "Kanlı cesetlerden bir yığının altında deniz görünmez olmuştu, Yunanlılar

ağa düşmüş orkinoslara benzeyen Perslere saldırıyorlar, ellerine geçirdikleri kırık kürek ve enkaz parçaları ile onların böğürlerini parçalıyorlardı." Yakalama yöntemlerinin Araplarca geliştirildiği söylenir. Kullanılan sözcükler Arapça kökenlidir. *Madrague* denilen orkinos dalyanı, Arapça *al-mazra-ba*'dan gelir, etrafı çevrili yer anlatılmadır. Orkinosların ağa girişini müjdeleyen şarkı *chaloma* Arapça *salâm'*dır; balıkçıların başına ise "reis" denir, bu da bilindiği gibi İslam'da gemi kaptanlarına verilen addır.

Orkinos avı büyük bir serüven olmaya devam ediyor; bölge insanlarının hepsi bu ava katılır, çünkü verimli bir avdır. Ama bu istisna temel kuralı bozmaz; Akdeniz balıkçılık konusunda fakir bir denizdir. Akdeniz'de tutulan balığın toplamı, tek başına Norveç'te tutulan balığın üçte biri kadardır.

Uzaklara Sefer

Deniz sadece bir besin ambarı değildir. Deniz her şeyden önce bir "taşıma yüzeyi"dir. Mükemmel değilse bile yararlı bir yüzey. Gemi, deniz yolu, liman donanımı, ticaret kenti; bütün bunlar büyük kentlerin, devletlerin, Akdeniz ekonomilerinin hizmetindeki araçlardır, onların alışveriş araçları, kısaca zenginlik araçlarıdır.

Gerçek şu ki deniz, bir bağlantı yolu olmadan önce, uzun zaman bir engeldi. Gemiciliğin gelişmesi İÖ 3. binyılın ikinci yarısında Mısırlı denizcilerin Byblos'a gidip gelmeleriyle, daha doğrusu 2. binyılda kürek, mahmuz ve omurgası olan Kyklades yelkenlileriyle başlar. Bu omurgalı tekneler denize kök salmış gibidir adeta. (Oysa Byblos ile Mısır arasında kıyı kıyı gidip gelen gemiler altı düz teknelerdi.)

Gemiciler uzun zaman çekingen davrandılar, yakın yerlere gidip geliyor, kalktıkları noktadan gözle gördükleri yere kadar açılıyorlardı. Kıyı mükemmel bir yol göstericiydi, gündüz bir kumsaldan öbür kumsala yol alıyor, akşam olunca da tekneyi kıyıya çekiyorlardı.

Bu kıyı denizciliği zamanla gelişmiş, olanaklarını çoğaltmış, büyütmüş ve deniz taşımacılığının temelini oluşturmuştur. 18. yüzyılda bile kayık konvoyları örneğin Napoli ile Cenova, Cenova ile Provence ya da Languedoc ile Barcelona arasında gerekli bağlantıları sağlıyordu. Bugün

Ege adaları arasında gidip gelen küçük Yunan vapurları, bu çok eski çağları anımsatır. Kısa mesafe yolculuğunun zaferidir onlar. Akdeniz birbirini izleyen denizlerden ve ufukları sınırlı ayrı bölümlerden oluşan bir denizler bütünü olduğuna göre, bu yakın kıyı denizciliği ona özellikle uygun düşer. Aklı başında denizciler, yani denizcilerin büyük çoğunluğu, içli dışlı oldukları ve trafiğini iyi bildikleri denizlerin dışına çıkmayı pek düşünmezlerdi. Burası onların, girintisini çıkıntısını, kıyılarını, barınaklarını, uygun rüzgârlarını ve bu rüzgârların beklenmedik değişimlerini iyi bildikleri kendi Akdeniz'leriydi. Bir Yunan atasözü şöyle der: "Malia burnunu geçen yurdunu terk etmiş sayılır." Malia burnu Peloponnesos'un güneyinde, Batı'ya açılan sınırsız yollardan önceki son kerteriz noktasıdır.

Eğer denizci bu sınırlı âlemle yetindiyse bunun nedeni herhalde alışveriş ihtiyacının çok geniş olmamasıdır. Ama bir diğer nedeni de denizin alışılmış yollarda bile ürkütücü, sürprizlerle ve ani tehlikelerle dolu olmasıdır. Birçok Akdeniz limanında hâlâ, günümüze kadar gelmiş dinsel törenlerde, fırtına ve kasırgaları yumuşatmak amacıyla yıllar yılı yinelenmiş sihirli sözler söylenir. Tehlikelerden kurtulmayı başarmış denizcilerin adakları insanların yüreğinde bu korkuyu yaşatır, bu insanlar denizin kalleşliğini hiçbir zaman akıllarından çıkarmazlar. Batılı denizciler, yüklerini, daha çok da bedenlerini ve ruhlarını Meryem Ana'ya, "Maris Stella"ya, Deniz Yıldızı'na emanet ederler.

Açık denize çıkmaktan, dosdoğru yol almaktan kaçınmaları insanların içindeki bu korkuyu ele verir. Buna zamanla, istisna olarak alışacaklardır, üstelik yalnızca önceden bilinen ve belli bir düzenle kullanılan yollarda. Bilinmeyene yönelmekse bambaşka bir şeydir.

Açık denize çıkarak güneye doğru gidip Nil nehrinin deltasına ulaşmayı ilk başaranların Giritliler olduğu söylenir. İthaka'ya gelip kendini Giritli bir satıcı olarak tanıtan Ulysses şöyle der: "Denize açılıp Egyptos'a gitmek geldi içimden... Dokuz gemi donattım, gemici sıkıntısı çekmedim... Bu yürekli kişiler önce altı gün göbek şişirdiler... Yedinci gün yola çıktık, güzel ve tatlı bir poyraz bizi Girit ovalarından aldı, bir ırmağın akıntısında gider gibi süzüldük... Bütün yaptığımız rüzgârı arkamıza alıp dümen tutmak oldu. O güzel Egyptos ırmağına beş günde vardık." Mükemmel denizciler olan Fenikelilerin de Girit'ten Sicilya'ya, Balear adalarına rota tuttukları

anlaşılmaktadır. Çok sonraları Helenistik çağda gemiler uygun rüzgâr bulunca Rodos'tan Mısır'ın İskenderiyesi'ne bazen dört günde gideceklerdir.

On altıncı yüzyılda açık deniz yolculukları artar, Balearlar'dan, Sardinya ve Sicilya adalarına hızlı seferler başlar. Doğu ile ticaret, İçdeniz'le Kuzey Denizi arasında Cebelitarık yoluyla bağlantı kurulması (1297'de Cenova gemileri Belçika'nın Brugges Limanı ile devamlı ilişki kurmuşlardı) kıyı şeridinden biraz kopan seferlerin sayısını çoğaltmış ve asıl denizin keşfini sağlamıştı. Ama 16. yüzyılda bile açık denize çıkmak, Fransızların deyimiyle "deniz tarafından yutulmak" bir yürek işiydi; bugün hâlâ öyledir ve ucunda büyük bir çıkar olmadan göze alınmaz. 12. yüzyıldan bu yana bilinen pusula, o dönemde daha kullanılmıyordu; bunun da tek nedeni, daha önce de söylediğimiz gibi Akdeniz'de hizmetin çoğunun kıyı boyunca kısa seferlerle görülmesiydi: Domuz yağını Toulon'dan, zeytinyağını Hyeres adalarından, peksimetini Savona'dan satın almak; Marsilya'nın pazar kayıklarının yaptığı gibi, her limanda durmak, kimi yerde satmak, kimi yerden satın almak; hatta gerekirse bazen Livomo ya da Cenova sokaklarında bağıra bağıra mal satmak. Jean Giono ve Gabriel Audisio –her biri kendine özgü biçimiyle–, Odysseia'nın limandan limana, tavernadan tavernaya anlatılageldiğini, Ulysses'in, Akdeniz denizcileri arasında yaşamayı hep sürdürdüğünü düşler ve günümüz insanının buralarda kendi kulağıyla dinleyebileceği efsanelerle Odysseia'nın doğuşunu ve sonsuza dek sürecek olan canlılığını anlaması gerektiğini düşünürler. İtiraf edeyim ki bu şiirsel ve gerçeğe yakın varsayımlar çok hoşuma gider.

Sonunda merak, serüven, kazanç, devletlerin tutkuları ve ölçüsüz politikaları Akdeniz'in keşfini zorunlu hale getirir, tamamlar. Kavgacı devletlerin ve uygarlıkların ortaya çıkmasıyla deniz engelini aşma, ona egemen olma, düşmandan önce davranıp yolları tutma ve bunları kendine bağlama yarışı başlar. Cenova ve Venedik'in üstünlük çatışmaları sürüp gider. Akdeniz, Hıristiyan ve İslam âlemleri arasında çekişme konusudur. Askeri seferlerin gerektirdiği gayretler, kadırgaların, mühimmat gemilerinin, atların, insanların bir araya getirilip uzaklara gönderilmelerine harcanan emek ve masrafların nelere mal olduğu kimin aklına gelir? Oysa bu seferler için tehlikeyi göze almak gerekir, çünkü en küçük bir aksilik her şeyi altüst edebilir. 1540'ta Şarlken Cezayir önüne gelir. Denizdeki çalkantı gemileri birbirleriyle tokuşturmaktadır, felakete uğramaktansa seferden vazgeçer. 1565'te Türkler Malta önünde bir avuç şövalye karşısında

yenilirler. 7 Ekim 1571'de Korinthos Körfezi'nde İnebahtı Savaşı'nda 100.000'e yakın insan birbirleriyle çatışır. O çağın araçları (ve tutkuları) ölçüsünde inanılmaz bir rekordur bu.

Kötü Havada Sefer

Akdeniz her zaman durgun, itaatkâr bir deniz değildir. Tam anlamıyla bir fırtınalar denizidir. Yazın her şey güzel, hatta çok güzel görünür. Sular sakin, mavi, pırıl pırıl ışıldar. Bu mevsimde savaş gemileri bile, o alçak güverteli, dar gövdeli narin kadırgalar bile hiç çekinmeden denize açılırlar. Yaz ayları, savaşlar ve yolculuklar için balayı dönemidir. Deniz kurdu Andrea Doria (1468-1560), "Akdeniz'de üç emin liman vardır: Kartaca, Haziran ve Temmuz," demiştir.

Eğer havalar bozmadan, yani sonbahar başlamadan tuz, yeni kırkım yapağı, yılın buğdayı, taze şarap fıçıları ve daha birçok malın taşınması zamanında yapılmış olabilse, işler ne kadar kolaylaşırdı. Oysa harmanda ya da bağbozumunda nefes almadan çalışılmış olsa bile deniz yoluyla taşıma işleri zamanında yetişmez. Güz ve kışla beraber sürekli kötü havaların da kapısı açılmıştır. Kadırgalar ve yük yelkenlilerinin, uzun gövdeli gemilerin, yuvarlak gövdelilerin hepsinin limanda kalması gerekir. Akıl ve tecrübe bunu gerektirir. *İşler ve Günler* adlı eserinde Hesiodos (İÖ 7. yy. başı) daha o çağda, kendisi gibi köylü ama gerektiğinde gemicilik de yapan kardeşi Perseus'a şöyle der: "Kış gelip de rüzgârlar her yönden esmeye başlayınca, suları şarap rengine dönmüş denize çıkacağına toprağı işle. Tekneyi kıyıya çek, etrafını taşla çevir... dip tapasını çıkar ki Zeus'un yağmurları hiçbir şeyi çürütmesin. Bütün donanımı evinde bir köşeye yerleştir, yelkenleri dikkatle dür, dümeni ocağın bir köşesine as ve deniz mevsiminin gelmesini bekle."

Sekiz yüzyıl sonra hiçbir şey değişmedi. Havarilerden Aziz Paulus'u bir grup esirle İtalya'ya getiren gemi, rüzgârların uygun olmaması yüzünden Kıbrıs sularında uzun zaman bekledi. "O tarihten sonra deniz yolculuğu tehlikeli olduğundan (Adak yortusu: 21-22 Eylül geçmişti)" gemi kaptanı kışı Girit Adası'nın bir limanında geçirmeye hazırlanıyordu. Fakat fırtına yüzünden kıyıda tutunamayan gemi açığa sürüklendi, on beş gün sonra Malta önlerinde karaya oturdu. Hiç olmazsa canları kurtulduğu için sevinen

yolcular ve mürettebat, Malta Adası'nda üç ay kaldıktan sonra baharda "Dioscures adında bir İskenderiye teknesiyle" yollarına devam ettiler. Bu gemi ve herhalde daha başka gemiler de zaten Malta'da kışlamışlardı.

Şu halde kışlamak herkesin kabul ettiği bir kuraldı; çok yerinde bir kural olmalı ki kentler ve devletler güvenlik kaygısıyla deniz yolculuklarını kış dönemi için toptan yasaklamışlardı. Daha 1569 yılına kadar Venedik 15 Kasım'la 20 Ocak arasında, *su'l cuor dell'invernata* (kış ortasında) yola çıkma izni vermiyordu. Doğudakiler derseniz, onlar da yalnızca Aziz Georgios ile Aziz Dimitri günleri arasında (Yunan takvimine göre 5 Mayıs-24 Ekim) denize çıkabiliyorlardı. Kötü mevsim engelini aşmak için teknik değişikliklerin gerçekleşmesi gerekecek, tabii bunların da gelişmesi yavaş olacaktı. Bunları tekne gövdesi yapımında ve dümen yerleştirilmesinde göreceğiz.

Deniz Dibinde Tekneler

Gemiler her zaman karmaşık araçlardır ve sürekli ama yavaş yavaş gelişirler. Bugün Messina'da bir sokakta, küçük bir Yunan kentinin kenar mahallesinde, Sakız, Midilli, Sisam adalarında, Türkiye'de, yahut Cerbe adasında yapılmakta olan kayıkların, antik ikonografi ve sualtı arkeolojisi sayesinde tanıdığımız Yunan ve Roma teknelerine ne kadar benzediklerini görüp şaşırırız. Borda kaplamaları, postalar, baş, kıç, omurga (teknenin belkemiği), direk ya da direklerin yuvaları arasında büyük bir benzerlik vardır. Yapım sırası ya da dümen biçimi farklı olsa da, benzerlikler daha çoktur.

Zaten Yunan ve Roma batıkları da bu benzerliklerin tartışılmaz kanıtlarıdır. Antikytheros adlı Yunan gemisi mermer heykel taşırken batmış (İÖ 1. yüzyılın ilk yarısında), bugün Atina müzesinde; Mahdia, aynı yüzyılın başında 230 ton mermer sütun ve bronz heykelle batmış, bugün Bardo (Tunus) müzesinde; Sicilya'da Marzamenni batığı, İS 6. yüzyılda "prefabrike bir Bizans kilisesinin" mermer ve kızıl somakiden bütün parçalarını taşırken batmış; ya da Marsilya yakınlarında Planier'de yeni bulunan Roma batığı; bütün bu batıklar bir Roma ticaret gemisinin ne olduğunu anlamamıza yardımcı olurlar: 20-30 metre uzunluğunda, 5-7

metre genişliğinde, bir, iki ya da üç direkli, 50-200 ton yük taşıyabilen bir tekne. Bunların arasında, beşli kümeler halinde dizilmiş, her sıradaki amforaların dipleri, bir alt sıradaki iki amforanın ağzı arasına gelecek şekilde yerleştirilmiş, içinde şarap ya da zeytinyağı bulunan 3000-10000 amfora taşıyan batıklar bulunmuştur. Bugün de Cerbe'de yağ amforaları kayıklara hâlâ böyle yüklenir ve bunlar antik amforaların tıpatıp aynıdır.

Roma gemisinin dümeni ise Yunan ve Fenikeliler çağında olduğu gibi, tekne kıçının iki yanına yerleştirilmiş iki kürekten oluşur. Sualtı arkeolojisi uzmanı Patrice Pomey'e göre, bu "sanıldığından çok daha etkin bir sistemdir, Romalılar bunu geliştirmiş ve gereğinde birlikte hareketi sağlayan yuvalı bir dümen sistemi haline getirmişlerdir. Bunlar sadece dış görünüş bakımından küreğe benzerler."

Yelkenler, serenler ve bunlarla yapılabilecek manevralar konusunda başvuracağımız kaynak ikonografidir. Antik çağlarda yalnızca dörtköşe yelken kullanılırdı. Direğin tepesindeyse çoğu zaman küçük bir üçgen yelken bulunurdu (böyle olunca ikinci bir dörtgen yelken hiçbir zaman kullanılmaz). Geminin üçgen yelkenle donatılmasına Latin donanımı denir, kökeni ve Akdeniz'e yayılması konusu tartışmalıdır. İleri sürülen savlar birbirinden oldukça farklıdır; küçük Arap teknelerinde daha önce kullanılmış olmaları da Doğu'nun bu konudaki önceliğini kanıtlamaz.

Gövdenin yapılışında izlenen sıra ise herkesçe bilinen bir yoldur. Üç aşamadan geçer: omurga, postalar, "borda" kaplamaları. "Postalar gemi iskeletinin bir çeşit kaburgasıdır, borda kaplamaları ise derisi. Roma çağında, bugün bize garip gelen bir yol izlenirdi: Önce borda kaplamaları yerleştirilir, sonra da içine postalar oturtulurdu; yani önce teknenin derisi gerilir, sonra içine iskeleti oturtulurdu."

Yunan ve Roma ticaret gemileri böyleydi, örneğin altı köşeli Ostia limanına gelip gidenler bu tür teknelerdi. Bunların yanında kürekli savaş gemilerinden de söz etmek gerekir; uzun dar teknelerdi bunlar, İÖ 480 yılında Salamis'te Pers filosunu yenen üç sıra kürekli gemiler de bu tür gemilerdi. Üst üste üç ya da beş sıra kürekçinin yer aldığı bu Akdeniz savaş gemileri 15. ve 16. yüzyılların kadırgalarım andırır, şu farkla ki topları yoktur. Bu yüzden kadırgalardan daha hafif ve çok daha hızlıdırlar.

Uzun Yol Yapan Gemilere Gelinceye Kadar

Buhar kullanımından ve sac teknelerden önce Akdeniz gemilerinin gelişme çizgisinde üç değişiklik görülür: 12. yüzyıla doğru dümenin kıç bodoslamaya takılması, 14. ve 15. yüzyıllara doğru bordanın "bindirme" yöntemiyle yapılması ve 17. yüzyıldan bu yana kullanılmaya başlayan uzun yol gemileri.

Kıç bodoslama, geminin kıçında içbükey ve dışbükey bölümlerin arasında kalan bölgedir. Kıç bodoslama dümeni ise okyanusta kullanılan dümen türüdür, yani bildiğimiz dümen: teknenin içinden geçip gemiye içten yön vermeyi sağlayan sistem. Bu tip dümen daha 16. yüzyılda bir dümen dolabına takılmış ve dümenciye manevra kolaylığı vermiştir: Hindistan'a giden büyük Portekiz karakalarında dümeni tutmak veya döndürmek için kimi zaman bir düzine gemici gerekirdi. Tabii, yeni dümenin eskiye göre üstünlükleri tartışılabilir. Görünüşe göre yeni dümen gemiye daha büyük bir kolaylıkla karaya yanaşma ve rüzgâra karşı gitme olanağı vermiştir.

İkinci değişiklik bindirme bordadır. Büyük olasılıkla, *coque (kogge)* ile birlikte (ki Akdeniz'de sonradan yaygın olarak *nave* adını alacaktır) kuzeyden gelme bir borda kaplama yöntemidir. Bunlar birkaç yüz ton yük taşıyabilen, sonradan daha büyükleri de yapılacak olan oldukça iri teknelerdi. Özellikleri ise bindirme tarzında yapılmaları, yani borda kaplamalarının uç uca getirilmesi yerine, üst üste bindirilerek, damlara konan arduvaz levhaları gibi birbirini örtmesiydi. Bundan dolayı da, borda kaplamaları bitiştirilerek yapılmış, yuvarlak karınlı geleneksel Akdeniz teknelerine oranla *nave*'ler sert dalgalara kafa tutabiliyor, kış denizlerinin kötü koşullarıyla başa çıkabiliyorlardı.

Böylece daha düzenli seferler başladı, taşıma işlerinde gerçek bir devrimdi bu. Aralık, Ocak, Şubat aylarında kimi limanlara gelen gemi sayısı rekor düzeyine ulaştı. Akdeniz'de büyük gemi sayısı gözle görülür ölçüde arttı. Bu 15. yüzyıl Cenova karakaları, 1000 hatta 1500 tona kadar çıktılar. Bunlar Akdeniz'in devleriydi. 16. yüzyılda Ragusa limanına bağlı yelkenli yük gemileri arasında 1000 tona çıkanlar vardı. İçdenizin tahıl, yün balyaları, öküz ve manda derisi gibi ağır ve havaleli yüklerini hep bunlar taşırdı. Bunlar, Batı'nın büyük ölçüde tükettiği mallardır. Bu gemilerin yükleme limanları Marmara'da Rodosto, Karadeniz'de Varna'dır.

Ragusa yelkenlilerinin üstünlüğü ambarlarının büyük olması ve gemici ücretlerinin düşüklüğüdür. Bu yüzden bu tekneler Akdeniz'i toptan ele geçirmişler ve Venedikliler gibi onlar da İngiltere ve Flandres kıyılarına kadar ulaşmışlardır. Bu büyük gemilerin bir özelliği de mülkiyetinin 24 paya bölünmüş olmasıdır. Kırat denen bu payların hepsi her zaman Ragusalılara ait değildir. Bir ya da birkaç pay sahibi Cenevizliler, Floransalılar vardır; bunlar gemilerinin seferlerini gözlerler. Gemi Livomo ya da Cenova limanına girince, genellikle Ragusalı olan patron hesap vermeye davet edilir, bugünün hissedarları durumunda olan pay sahiplerine olan borcunu öder.

Bu hesaplaşmalardan doğan anlaşmazlık ve davaların liman arşivlerinde belgelerine rastlanır, bu gemilerin yaşam ve serüvenleriyle ilgili birçok ayrıntıyı tarihçiler bu arşivlerde bulacaklardır. 15. ve 16. yüzyıllar bu teknelerin en parlak çağıdır, ama 17. yüzyılda hemen hemen ortadan kalkarlar. Akdeniz'de genel kural da zaten bu değil mi? Hem yalnızca Akdeniz'de mi? Denizcilik bugünden yarına öğrenilemeyecek kadar güç bir meslektir. Kullanacağı adamları dar kıyı kesimlerinden seçer. Bu kesimlerden biri başarı sağlar da servet yaparsa, denize birçok tekne indirir ama bu zor oyun onu yavaş yavaş tüketir. Bu kural Provence koyları, Yunan adaları, Cenova nehirleri, Dalmaçya kıyıları için olduğu kadar o eşsiz Katalonya kıyılarındaki kentler ve köyler için de geçerlidir. Ama zaman zaman yeniden doğuşlara tanık oluruz ve oyun yeniden başlar.

Son değişim, kadırganın yerini uzun yol gemilerinin almasıdır. Ünlü İnebahtı Savaşı'nda (7 Ekim 1571) 250'si Türk, 250'si Hıristiyan olmak üzere 500 kadırga korkunç biçimde birbirine girdi. Daha Don Juan de Austria döneminde kadırganın önemi azalmıştı. Son parlak çağını takviyeli şekliyle yaşadı. Bu, her küreğini dört beş kişinin çektiği, o güne kadar bilinen kadırgalardan daha hızlı, gereğinde onlara rahatça yetişebilecek, hatta geride bırakabilecek güçte bir tekneydi.

Kadırgaların kusurları çoktur. Her şeyden önce "motorları" çok masraflıdır: Forsaları satın almak, yedirip içirmek, bakmak ve giydirmek gerekir. 16. yüzyıl ortasına kadar Venedik'te, Perikles'in Atinası’nda olduğu gibi vatandaş kürekçiler de vardı. Gerçi bütün ülkelerin gemilerinde gönüllü forsalar bulunurdu; İtalya'da bunların adı *buonvoglie'*dir, bunlar sefaletten kaçmak için kendilerini bir süre için kiralayan çok yoksul kimselerdir. XIV. Louis'nin Malta temsilcisi şöyle yazar (26 Şubat 1664): "Fransa'dan ya da

yabancı ülkelerden işe yarar gönüllüler bulma olanağı pek yok. Bence bu iş için Türk yakalamak ya da satın almak daha uygun olur"; kuşkusuz burada kastedilen, korsanların bütün ganimetlerini seve seve ve düzenli biçimde sattıkları Malta pazarlarıdır. Kürek mahkûmluğu olmasaydı XIV. Louis döneminin bozuk sistemi herhalde uzun süre yaşayamazdı. Belki de bu düzenin uzayıp gitmesi kürek mahkûmları yüzünden oldu, çünkü bunları hapsedecek daha uygun bir yer yoktu. Kadırgalar ideal bir sürgün yeri, mükemmel bir cezaevi işlevi görüyordu; Venedik'in *Piombi*'lerinden daha kullanışlı birer merkez cezaevi.

Kadırgaların başka kusurları da vardı: Masrafları ağırdı, gemide yaşayan bir sürü adam yüzünden toplara yer kalmıyordu, oysa toplar gitgide önem kazanıyor ve daha geniş bir alana ihtiyaç gösteriyordu; ayrıca kadırgalar durgun yaz denizleri için yapılmış teknelerdi. Bunları kışın kullanmak isteyenlerin tehlikeyi göze almaları gerekirdi (pek güçlü olmayan filolar bu taktiği kullanır, sert dalgalı deniz onları düşmanın karşı saldırısından korurdu). Teknenin harap olması, forsa takımının güçsüz kalması ya da gemilerin batması gibi tehlikelerdi bunlar; bir iki saat içinde bütün bir filo yok olabilirdi. 1562 yılı Ekim ayında Herradura körfezinde İspanyol kadırgaları böyle bir felakete uğramışlardı. Bu durumda tek teselli, olanak varsa topları kurtarmaktı.

Ticaret gemilerine, korsanlardan korunmaları için top yerleştirilmeye başlanınca, tıka basa insan yüklü kadırgalar, onlar için ideal bir hedef oldu. 1607'de Hollandalıların "yuvarlak" gemileri, Cebelitarık Boğazı'nı kapatmak isteyen İspanyol kadırgalarını darmadağın ettiler. Artık gerçek savaş gemisi olarak yelkenli yuvarlak gemiler çağının açılması gerekiyordu ama bu da zaman aldı. Yuvarlak tekne kendini hemen kabul ettiremedi; çünkü onun da zayıf noktaları vardı. İyi silahlandırılmış bir gemi rüzgâr kesilip de durgun deniz üzerinde hareket edemez duruma düştü mü kadırgalar bu kımıldayamayan düşmana yaklaşır, onun atış alanındaki ölü noktaları seçer ve çevresinde dönerek keyiflerine göre ya ateşe verir ya da teslim olmaya zorlarlardı.

Yine de 1620'ye doğru kadırga ikinci sıraya düştü. O tarihlerde Cezayir'de yerleşmiş olan kuzeyli dönmeler, uzun sefer yelkenlilerini kullanmaya başladılar. Akdeniz baştan başa onların av alanı durumuna geldi. Ve bu mavi gözlü sarı saçlı "Berberiler" Cebelitarık Boğazı'nı geçerek Cadiz ve Lizbon yollarında pusular kurdular, İzlanda'ya kadar uzandılar ve

İngiliz limanlarının ya da Hollandalı tüccarların gizli yardımlarıyla Kuzey Denizi'nde korsanlık yaptılar. Bu arada Toulon'da, Venedik'te hatta Cezayir'de bile hâlâ kadırgalar vardı. 1798'de Napolyon Bonapart'ı Mısır'a götüren filo, yolunun üstünde bulunan Malta Adası'nı aldığı zaman kırmızı kürekli kadırgalar La Valetta limanında demirliydiler. Ancak bunlar son kalıntılardı, Ebukir'de de (1 Ağustos 1798), Cebelitarık yakınında Trafalgar'da da, kadırgalar artık savaş görevi almayacaklardı.

Bu tarihte artık yelkenli tekne çoktan birinci plana çıkmıştır. Bu tekneler iki çeşittir: Bir yanda ticaret gemileri, öbür yanda uzun yol gemileri. Uzun yol gemileri yuvarlak tekne ile uzun teknenin kaynaşmasından doğmuştur. Bu mükemmel teknelerin ataları herhalde Venedik çektirileriydi. Bunlar geleceğin uzun yol gemileri gibi ince uzun ve cüsseli teknelerdi, fakat dar gövdeli kadırgalardan daha geniştiler. Çok ağır oldukları ve çok sayıda top taşıdıkları için hareket kolaylığından yoksundular, ancak yüzen bir kale gibi ateş güçleri yüksekti. İnebahtı'da Don Juan de Austria'nın kadırga hattının önünde bu ağır tekneler yer almış ve ilk karşılaşmada Türk kadırgalarını bozguna uğratmışlardı. Fakat tek başına ele alındığında çok heyecan verici olan bu başarı da çabuk sonuç vermedi. Çünkü dünyanın öteki denizlerinde de görüldüğü gibi, Akdeniz'de teknelerin biçim değiştirmeleri çok yavaş oldu. Gerçekte 18. yüzyıl sonunda çağdaş devletlerin zenginliği, hırsı ve çılgınlığı olmasaydı, üzerinde yüzden fazla top taşıyan, ahşap gövdeleri bakır levhalarla korunan, her biri bir denizcilik harikası olan ama korkunç pahalı o gemiler ortaya çıkmazdı.

Gemiler ve Ormanlar

Ahşap gemiler acaba yavaş yavaş Akdeniz'in ormanlarını tükettiler mi? Ne denirse densin bu ormanlar çok yerde zamanla cılızlaşmış, yerlerini ancak ocak tutuşturmaya ya da fırın kızdırmaya yarayan çalılıklara, fundalıklara, kokulu bodur ağaçlıklara bırakmıştır. Bunlar ya maki şeklini alıp toprağı tamamen kaplar ya da Güney Fransa'daki gibi seyrek ağaçlıklar halinde görülür. Ormanları bu hale getiren, aynı zamanda onların düzensiz kullanılmasıdır; ev yapmak, ısınmak için ağaçlar kesilmiş, ormanlar ısı

gerektiren endüstri alanında kullanılmış ya da tarla açmak için harcanmış, bir süre sonra da bu topraklar verimsiz oldukları için terk edilmiştir.

Bu orman kıyımının en büyük sorumlularından biri olan gemiler de sonunda bu oyuna kurban gitmediler mi? Bir gün geldi Kalabria ormanları, Monte Gargano'nun meşeleri, Ragusa ya da Napoli kıyılarındaki gemi şantiyelerine yetişmez oldu. Sicilyalı eşsiz tarihçi Carmelo Trasselli, ormanların azalmasının ve buna bağlı olarak kerestenin pahalılaşmasının 16. ve özellikle 17. yüzyıllarda Akdeniz'in gerilemesinin birçok nedeninden biri olduğunu ileri sürer. O tarihlerde Venedikliler, hatta Malta şövalyeleri gemilerini Hollanda'dan satın almaktadırlar.

Gerçeğe çok yakın olan bu açıklama, Maurice Lombard'ın 11. yüzyılın Müslüman Akdenizi'ndeki kereste ve ağaç sıkıntısıyla ilgili düşüncelerini aklımıza getirir: Akdeniz'e egemen olan Müslümanlar, ağaç yokluğu yüzünden onu ellerinden kaçırmışlardır. Aynı nedenler aynı sonuçları doğurduğundan, birkaç yüzyıl sonra "Ponant"ın (Batı) Hıristiyan Akdenizi de egemenliği İngiliz ve Hollandalılara kaptırır.

Akdeniz, Yollar Demektir

Akdeniz demek, birbirine bağlı deniz ve kara yolları demektir; el ele vermiş küçük, orta, büyük kentler ve yollar, bitip tükenmeyen yollar, kısacası bir gidiş geliş, bütün bir ulaşım sistemi demektir.

Bizim gözümüzde Akdeniz kavramı bu sistemle tamamlanır ve bu kavram, deyimin ifade ettiği en güçlü anlamıyla, bir hareket mekânıdır. Deniz olsun kara olsun, yakın çevrenin kendisine sağladığı, günlük yaşamının temelinde bulunan şeylere, söz konusu bu hareket de kendi katkılarını yapar. Günlük yaşamın hızlandığı ölçüde hareketin katkısı gözle görülür biçimler alır. Yüzyıllar boyunca Toscana bölgesi dünyanın en güzel kırlarını oluşturmuştur. Floransa, Sicilya buğdayı ile beslendiği için değil midir ki Toscana bağcılık ve zeytincilikte uzmanlaşmıştır? 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Venedik, İtalya'nın ve herhalde Avrupa'nın da, ama kesinlikle Akdeniz'in en zengin kenti olmuştur. Çünkü Venedik o çağın dolaşım sisteminin merkezindedir, bu sistem Akdeniz'in bütününü içine alır, Doğu'dan ya da onun kadar önemli Hint Okyanusu'ndan gelen karabiber ve

baharat alımlarından en büyük payı kendine ayırmıştır; ayrıca bu değerli maddelerin Batı'ya ve özellikle Avrupa'nın en büyük tüketicisi Almanya'ya satışını yapan en güçlü aracıdır. Venedik nerdeyse Alman tüccarlarımnı"Fondaco dei Tedeschi" adlı büyük yapıya kapatmıştır, tıpkı İslam ülkelerinin Venedik'i Doğu'nun "Fonduk"larına bağladığı gibi. Venedik'i düşündüren konu kendi deniz ticaretine Almanların doğrudan katılmalarını önlemektir. Venedik büyük bir kıskançlıkla kendi av alanını korumak, onu sadece kendi vatandaşlarına, içerdeki ve dışardaki Venediklilere *(de intus et de extra)* kullandırmak peşindedir.

Akdeniz yollarının, bu İçdeniz’in kentler ve tüccarlar tarafından işletilen alanlarını nasıl sınırsız ölçüde büyütmüş olduğu böylece görülüyor. Uzak Çin'i çağdaşları için keşfeden bir Akdenizlidir Marco Polo, Venedik'e 1296'da döner. 1492'de Amerika'yı keşfeden de Akdenizli Kristof Kolomb'dur. 13. yüzyılda Champagne bölgesindeki panayırlar İtalyan tüccarların elindedir ve iki yüzyıl sonra Lyon panayırları da bunların eline geçer; bu panayırlarda, bütün Avrupa'nın serveti bir anda el değiştirmiştir. Alman kentleri, Nümberg, Ulm, Frankfurt, Augsburg, özellikle de Augsburg, hem İtalya'nın çömezleridir hem de onunla yarış halindedirler. Brugges ve Londra kentlerinde, 14. yüzyıldan bu yana İtalyan tüccar bankacılar egemendir; bu aynı zamanda uzak ve doyumsuz denizin egemenliğidir.

Demek dar anlamda Akdeniz'i daha büyük bir Akdeniz çerçevelemekte ve onun sesini uzaklara yansıtmaktadır. Böylece uzaklara yansıyan İçdeniz'in sadece ekonomik yaşamı değildir: Uygarlıkları, değişken renkli kültür hareketleri de yansımaktadır. Rönesans Floransa'dan yayılacaktır. Roma'dan ve muzaffer İspanya'dan çıkan barok sanat, kuzeyin protestan ülkelerini ve bütün Avrupa'yı kaplayacaktır. Tıpkı İstanbul camilerinin, özellikle Süleymaniye'nin İran ve Hindistan'da taklit edildiği gibi.

Bu büyük Akdeniz'in kıyı şeritlerinde, onun kendine özgü büyüklüğünün ve aydınlığının izleri vardır. Böylelikle Akdeniz'in geçmişiyle ilgili ve ilk bakışta çözümsüz gibi görünen birçok sorun burada kendiliğinden çözüme kavuşur.

Dünyanın en güzel caddesi olan Canale Grande boyunca ya da dünyanın en güzel meydanı olan San Marco'da karşımıza çıkan ve hem düşünce, hem gerçek olarak içinde yaşadığımız bu lüks, bu şatafat ancak uzaklarda gerçekleştirilen bir sömürüyle açıklanabilir. Çünkü yakın bölgelerin ve

Adriyatik çevresindeki küçük limanların sömürüsü yeterli olamazdı. Ucu uzaklara giden Akdeniz'in, İslam aracılığıyla Uzakdoğu'ya dek varan antenleriyle sağlanan bir ticaretin verimi gerekliydi. İsa'nın gök katına çıktığı gün olan Sensa yortusunda Venedik Dukası'nın denizle temsili olarak evlenmesi, sadece güzel, görkemli bir gösteri ya da bir simge değil, bir gerçektir. Duka bu düğünde tükenmez bir servet kaynağı olan en büyük Akdeniz'le evlenmektedir.

Akdeniz'in gerilemesi, bunalımları, sıkıntıları, onun içinde gelişen, onu aşan, çevresini kaplayan ve yüzyıllar boyunca gücüne güç katan dolaşım ağında ortaya çıkan aksaklıklardan, yetersizliklerden, çatlamalardan başka bir şey değildir. Kaderin Akdeniz'e oynadığı ilk oyun Vasco da Gama'nın 1498'de yaptığı uzun keşif gezisidir. Ama o bu sarsıntıya dayanacaktır. Gerilemenin iyice ortaya çıkması, 1620'den sonra İngiliz ve Hollandalıların Akdeniz' in uzaklarla olan bağlantı yollarını kesip asıl pazarlarını ele geçirmesinden sonrasına rastlar. Uzun süreli bir kopma getirmiştir bu. Peki, kesin bir kopma mıydı? Çok zaman sonra, yüzyıllar süren bir kendi kabuğuna çekilmeden sonra, Süveyş Kanalı’nın açılması bile (1869) –bu konuya döneceğiz–Akdeniz'in eski bolluğunu, hele hele eski üstünlüğünü geri getirmeyecekti. Çünkü artık İngiltere dünyaya rakipsiz egemendi. 16. yüzyılda yabancıların ele geçirdiği Akdeniz, eski sahiplerine geri verilemezdi.

ŞAFAK

Fernand Braudel

"İLK UYGARLIKLARIN" Yakındoğu'da, Doğu Akdeniz'de meydana çıktığını herkes bilir, herkes söyler. Ama bunu sağlayan öncelikle deniz değildir. Akdeniz binlerce yıl çöllerden daha boş, daha tenha kaldı; daha erken çağlarda kıyılarında yaşamlarını sürdürmeye başlayan insanlar arasında bağ değil, engel oldu.

Bununla birlikte, salların ve ağaç kütüğünden oyma ilkel teknelerin erkenden kullanılmaya başladıklarını da kanıtlarıyla biliyoruz; yoksa taşıma işleri gerçekleşemezdi. Örneğin, Anadolu'da insan türünün görünmeye başlamasından bu yana her zaman bir ada olarak tanınan Kıbrıs'a insanların ne zaman ayak bastıklarını tam olarak bilmiyoruz, ama İÖ 6. binyılda Kıbrıs'ın alet yapmakta kullanılan kara akik denen maddeyi Anadolu'dan getirttiğini biliyoruz. Buna benzer başka örnekler de var: İlk kez İÖ 5000 yıllarında insan işgaline uğrayan Malta adası, kendisinde bulunmayan kıymetli taşları Sicilya'dan sağlıyordu. Kara akik de bunlar arasındadır. Ama düzenli gidiş gelişleri, sürekli ilişkileri belirten bir işaret yok. Gerçi insanoğlu erkenden, kısa yolculuklarla deniz engelini aştı ama bu bir süreklilik göstermedi. Geniş çapta alışverişlere, gidiş gelişlere sahne olan deniz alanı uzun süre kullanılmadı. Akdeniz uygarlığı ilk adımlarını denizden uzaklarda, onun katkısı olmadan attı.

Yakındoğu'daki Devrimler

Tarımın keşfi tarihin başlangıcıdır, yani cilalıtaş devrimi: Radyokarbonla tarih belirleme yöntemleri yardımıyla cilalıtaş devriminin İsa'dan 9000 yıl öncesine doğru başladığını ve birkaç bin-yılı kapsadığını öğreneli çok

olmadı. İnsanlık tarihinin bu büyük duraksaması uzun zaman aldı. Ama aralarında iyi kötü bazı bağlantılar bulunan çeşitli kaynaklardan beslenen bu duraklama, –uzun süre yabani bitkiler olarak kullanıldıktan sonra ekilip biçilmeye başlanan– tahılını, evcil hayvanlarını, meyve ağaçlarını, aletlerini ve yerleşik düzen alışkanlıklarını temel alarak gelişti.

Bu, tarımın neden daha kolay ekilip biçilebileceği için akla ilk gelen ovalarda değil de Suriye çölü boyunca uzanan yüksek topraklarda ya da Anadolu'nun ve İran'ın engebeli yaylalarında doğmuş olduğunu açıklar: Koyunun, keçinin, büyükbaş hayvanların ve domuzun, bir de yabani buğdaygillerin doğal yerleşim yeri 600-900 metre yüksekliğinde olan bu topraklardır; bu yöre için bol sayılabilecek suların, kuzey tepelerinin güneye ve batıya dönük yamaçlarından akıp gittiği topraklar da bu topraklardır. Tarihçilerin Bereketli Hilâl dedikleri bu yörede, tarım, ayrıcalıklı üç bölgeden kalkarak uzun yolculuğuna başlamıştır: Zagros'un batı vadi ve yamaçları, Türk Mezopotamyası'nın dağlık kesimi ve Anadolu yaylasının güneyi.

Tarım denince insanın aklına toplu yerleşme, kökleşme gelir. Bu konuda yine radyokarbonun ortaya çıkardığı beklenmedik olay, İÖ 8. binyıldan başlayarak, yalnız büyüklü küçüklü köylerin değil, kent adını alabilecek yoğunlukta olan, ama bir Mezopotamya ya da Mısır sitesinin örgütlenişiyle ilgisi bulunmayan yerleşme biçimlerinin var olmasıdır. Böylece Jane Jacobs'un bu alandaki devrimci ve inandırıcı savları çıkar karşımıza *(The Economy of Cities,* 1969). Ona göre prehistorya çağının boşluğunda ya da Avrupalılarca fethinden sonra, Yeni Dünya'nın şu veya bu bölgesinde, kentlerin köylerle aynı zamanda, hatta belki de onlardan önce doğup yaşamaya başlamış olmaları normaldir, mantığa da uygundur. Eriha, Çatalhöyük bu "cilalıtaş devri" yerleşimlerinin iki örneğidir: İÖ 7. binyılda Eriha'da en azından 2000 kişi yaşıyordu, Çatalhöyük'ün bitişik evleri 15 hektara yayılmıştı ve kent içinde dolaşmak için evlerin duvarlarındaki yumurta biçimli geçitleri ve terasları kullanmak gerekiyordu.

Bu "ilkel kentler" çağın düzenleyici merkezleridir. Geniş çapta bir alışveriş hareketinin hem başlangıcı hem devamıdırlar. Eriha tuz ve zift ihraç eder, ithal ettikleri arasında Anadolu'dan gelen kara akik, Sînâ'dan gelen firuze, Kızıldeniz'den gelen değerli deniz kabukları vardır. Çatalhöyük kara akik karşılığında Suriye'den çakmaktaşı alır, Akdeniz'den büyük ölçüde deniz kabuğu, çeşit çeşit taşlar, su mermeri ve mermer ithal

eder. Değerli taşlar, sedef ve bakır süs eşyası, ince kumaşlar, çanak çömlek ve benzeri konularda el sanatları gelişmiştir. Çatalhöyük'e çok yakın Pamphylia Ovası ise aynı dönemde kültürel açıdan çok geri kalmıştır. Ekonomik canlılığın belirtisi olan yaratıcılık Çatalhöyük'te kendini bütün gücüyle göstermiştir.

Oysa hazırlık döneminde bulunan uygarlığın esas birikim yeri Mısır'la beraber Aşağı Mezopotamya olacaktır, yani ova. Çünkü büyük bir uygarlık, geniş çapta bir dolaşım hareketi olmazsa yaşayamaz; nehirlerin –Fırat, Dicle, Nil– suları da nehir taşımacılığının hızla gelişmesini sağlamıştır. Nehir kayıklarının kısa sürede Basra Körfezi'nin, Hint Okyanusu'nun, Kızıldeniz'in veya Akdeniz'in tuzlu sularına açılması artık işten değildir. Bir mucizenin başlangıcıdır bu. Eşya, mal, teknik her şey artık yavaş yavaş deniz yoluyla taşınmaya başlanacak, bu da Akdeniz'in yaşamının başlangıcı olacaktır.

İlk Gemiler, İlk Uygarlıklar

Dicle ve Fırat üzerindeki taşımacılığın Mezopotamya'nın büyümesinde ve zenginleşmesinde birinci planda rol oynadığı rahatlıkla ileri sürülebilir. (Nehir üzerinde kullanılan kayıkların en büyük yardımcısı, şişirilmiş ve birbirlerine bağlanmış tulumlardan yapılan sallar oldu. Bunlara yüklenen eşya akıntı boyunca taşınır, iş bitince havası boşaltılan bu tulumlar eşek sırtında geri gönderilirdi.) Bu nehirler üzerindeki taşımacılık hem çeşitli ürünlerin dağlık ve ovalık bölgeler arasında ekonomik dağılımını sağlamış, hem de bağımsız olan ve öyle kalmak isteyen kentler arasındaki ilişkileri yürütmüştür. Bugün bile Fırat üzerinde gidip gelen kayıklara, nehrin yaygın sularına, uzun süre bataklık halinde kalmış engebesiz kıyılarına bakmak, Ninova sarayının o eşsiz alçak kabartmalarında görülen balıkları, suaygırlarını ve kamıştan sandalları zihnimizde yeniden canlandırmak için yeterlidir. Fakat Mezopotamya Akdeniz kıyılarından uzaktır; anladığımız kadarıyla Mezopotamya, Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne açılmıştır, ama biz bu konuda pek az şey biliyoruz. Mezopotamya Akdeniz'in ilk tarihinin arka planındadır.

Buna karşılık Mısır gemileri bu İçdeniz'in tarihinde birinci plandadır. İlk piramitlerin alçak kabartmalarında, birbirlerine bağlı papirüs demetlerinden yapılmış, başı ve kıçı kalkık Mezopotamya kayıklarını biraz andıran, su yüzeyinin hemen altındaki kumluklardan ve çok sayıda bataklıktan rahatça geçecek şekilde yapılmış, altları düz gemiler görürüz.

Az zaman sonra ilkel kamışların yerini ağaç kalaslar, yukarı Mısır'dan gelmiş incir veya akasya kütükleri, Lübnan sediri alacaktır. Bu kısa ve enli kalaslar birbirlerine sıkıca bağlanır. Kalkık başı ve kıçı bir halatla birleştirilmiş bu omurgasız tekneler malzeme bakımından açıkça ilkel kayıklara benzerler. Bu gemiler mezar duvarlarında sıkça görülen kara ve balık avı sahnelerinde çok kullanılan bir ayrıntıdır; ayrıca ölülerin son konaklarına taşınmasında da kullanılır.

Gemicilik Nil'de de Fırat'taki kadar gelişmiştir, ayrıca bir de kolaylığı vardır, çünkü Mısır’da düzenli esen rüzgârda gemiler akıntıya karşı yelken açabilirler. Öbür yönde ise tekneyi akıntıya bırakmak yeterlidir. Küreğe ya da yedeklemeye daha seyrek başvurulur. Böylece Nil, bu ve başka nedenlerle Mısır'ın birlik ve zenginlik kaynağıdır. İÖ 25. yüzyılda granit, yukarı Mısır'daki ocaklardan Menfis'e kadar Nil üzerinde taşınırdı; fildişi, abanoz, devekuşu tüyü, değerli madenler ve özellikle altının bol bulunduğu Nübye'ye de ancak Nil yoluyla ulaşılırdı. Bir süre sonra Koptos-Kuseyr yoluyla Kızıldeniz'e çıkıldı, oradan da Pount ülkesinden gelen günlük, mürrüsafi ve Sînâ'dan gelen bakır, firuze ve başka değerli taşlara ulaşıldı. Bütün bu zenginlikler firavun gücünün merkezi olan Aşağı Mısır'da toplandı. Mısır, gereksinmelerini ya da isteklerini karşılayacak yolları bulmuştu: Lübnan'dan sedir ağacı, Lut Gölü'nden zift, Suriye'den sıvı yağ, daha sonraları şarap.

Böylece Mısır tarihinin başlangıcı sayılabilecek çağda Mısır'la Suriye ve Lübnan kıyıları arasında yolculuklar başlamış oldu. Önceleri bu seferleri belki firavunlar düzenledi. Fakat İÖ 3. binyılın ortasına doğru artık Biblos ile Nil deltasındaki limanlar arasında gerçek bir ticaret filosu kurulmuştu; bunlar Mısır tipi teknelerdi ve herhalde masraflarını da Mısır karşılamaktaydı; ama yine bu teknelerin Kenanlılarca yapılmış veya monte edilmiş oldukları düşünülebilir (Suriyelilere ve Lübnanlılara Kenanlılar deniyordu). Fenikelilerin ataları olan Kenanlılar daha o zamandan denizci bir milletti; oysa Mısırlı, yurdundan ayrılmaktan pek hoşlanmazdı; parası olduğundan, daha çok oturduğu yerden ticareti sever, Akdeniz yönünü

yeğlerdi. Bu konuda, bin yıl sonrasıyla ilgili hiçbir kuşkuya yer yok: Teb kentinde bulunan, İÖ 15. yüzyıla ait bir resimde, kendilerine özgü giysiler içindeki Kenanlıları gemilerinden Mısır'a mal boşaltırken görüyoruz, bununla birlikte, tekneler aynı yapıda, Mısır tipi, baş ve kıç neredeyse dik yükseliyor ve görünüşe göre omurga yok. Bunlar sığ sularda sallantısız sefer yapmaya uygun teknelerdir; sular belli zamanlarda kabarınca Nil üzerinde gidiş geliş daracık yollara sıkışır ama açık denizin tehlikeleri burada yoktur.

İkinci binyılın başlarında farklı bir anlayışa dayanan başka tipte gemiler ortaya çıkar: Ege halklarının ihtiyaçlarına göre tasarlanmış olan bu hafif tekneler, yelken ve kürek kullanmakta, karinalı ve omurgalı olduklarından hem dalgalara karşı durabilmekte hem de suya daha fazla gömüldüklerinden rüzgârdan daha az etkilenmektedir. Fenike, Yunan ve Roma gemilerinin doğrudan atası olan bu Ege gemisi, denize gerçekten uyarlanmış ilk taşıma gemisidir. Bu tekne Akdeniz'in tarihini hızlandırmıştır.

Tarihin İlk Tüccar Akdeniz'i

Böylece 2. binyılın başında denizci yetiştiren, gemi yapan iki bölge ortaya çıkar: Lübnan kıyıları ve Ege adaları. Buralarda Fenikelilerin ve Yunanlıların ataları yaşamaktadır. Ege ve Anadolu kıyılarında, torunları kadar çalışkan olan bu insanlar kuşkusuz ticaretin ilk adımlarının atıldığı bu Akdeniz'i yaratanlardır. Bu deniz, Akdeniz'in ancak yarısını içine alır (doğu kesimlerini), ama burası artık ekonomik birliğe sahip bir mekân niteliğini kazanmıştır ve burada şimdi eşyaların, tekniklerin, modaların, zevklerin ve tabii insanların, hatta diplomatik yazışmaların yoğun alışverişi başlamıştır.

Böylece ortaya yepyeni bir durum çıkar, kozmopolit bir kültür oluşur ki bunda denizin kıyısında olduğu kadar ortasında gelişmiş uygarlıkların katkılarını da görebiliriz. Bu uygarlıkların kimisi Mısır, Mezopotamya, Hititlerin Anadolu'su gibi imparatorluklar, kimisi gücünü kentlerden alan Suriye ve Lübnan kıyıları, Girit ve daha sonraları Miken gibi deniz uygarlıklarıdır. Ama bundan böyle hepsi birbirleriyle ilişki içindedir. Hepsi, hatta genel olarak içine kapanık bir ülke olan Mısır bile heyecan ve merakla dışa dönmüştür. Yolculuklar çağı açılmıştır, hediye alıp vermeler,

diplomatik yazışmalar ve bu "milletlerarası" ilişkilerin bir güvencesi olarak yabancı krallarla evlendirilen prensesler çağıdır artık. Öyle bir çağ ki, Ortadoğu'nun ve Ege'nin, Girit, Miken, Filistin, Nübye, Kenan ellerinin bütün halkları kendilerine özgü ve aslına tıpatıp uygun giysileri içinde Mısır mezarlarının fresklerinde boy gösterirler; eşsiz güzellikte Girit seramikleri bütün Doğu'yu kaplar (hiçbir kazı yoktur ki bu çağa ait bir Girit vazosu veya bir şişe parçası çıkmasın); her yere ihraç edilen ve Ugarit'te rahatça kopya edilen mavi Mısır çinileri Miken mezarlarında ölülere arkadaşlık ederler; tüccarların getirmiş olabileceği Kenan dini delta bölgesine yayılırken Mısır'ın kanatlı sfenksleri veya tanrıları Suriye ya da Hitit ülkesinde baş tacı edilir; Teb kentinin mezar duvarlarında Girit resim sanatının fantezisi, ağırbaşlı Mısır geleneğini bir kenara iter; uzaklardaki Nil'in aknilüferleri ve su kuşları Girit ya da Miken seramikçilerine esin kaynağı olur; bu seramikçiler, büyük bir ustalıkla kullanıp işledikleri şekillerin belirsiz havasını hem benimser hem de Mısır'ın aksine bu şekilleri farklı bir mekân ve ufuk anlayışıyla ele alırlar; o güne kadar beyaz ketene bağlı kalmış Mısır modası da kendini Suriye işlemelerine ve Girit'in alacalı kumaşlarına çılgınca kaptırır.

İkinci binyılın insana bu şaşkınlık veren karmaşası içinde, herkesten her şeyi alan ve bunları keyfince birbirine karıştıran Suriye ve Lübnan hiç şüphe yok ki kozmopolitlik konusunda başta gelir. Girit ise her yerde izlerine rastlanan tüccarlarının ve denizcilerinin bütün etkinliklerine karşın, aldığından da çoğunu vermiştir. Belki de ada olduğundan ilk antik uygarlıkların en özgünü, en alışılmamışı olarak kalmıştır. Apayrı bir olay gibi nasıl anlaşılmaz bir şekilde geliştiyse, ortadan kayboluşu da o ölçüde ani ve gizemli olmuştur.

Knossos'tan Miken'e

Girit uzun zaman gelişmemiş, az nüfuslu bir ada olarak açık denizde bir kenarda kalmıştır. Girit'te yerli vahşi hayvan yoktur; ne tilki, ne kurt, ne kartal, ne baykuş. Akrep, engerek yılanı ve zehirli bir örümcek dışında (ki bu örümcek türüne kıta üzerinde rastlanmaz) zararlı hayvan da yoktur. Kyklades'ten ve Ege'den gelen uygarlık akımlarının da bu adaya çok zayıf

yansımaları olmuştur. Hellespont (Çanakkale) yakınında Troya kentinin parladığı yıllarda bile Girit karanlığa gömülmüş bir adadır. Biraz aydınlanması İÖ 2500 yılında başlar. Tanrı Zeus'un Europa'yı Fenike kıyılarından kaçırıp Girit'e götürdüğü efsanede hakikat payı olduğunu düşünebiliriz. İki ayrı dönemde adada saray-kentler kurulmuştur. Birincisi 2000-1700 arası, ikincisi 1700-1400 arası. Bu tarihlerden de anlaşıldığı gibi ada, Ortadoğu'daki deniz ulaşımıyla birlikte gelişmiştir.

Adada kurulmuş birçok saray-kent içinde en güzeli Knossos'tur ama bu tek örnek değildir. Bunlar, acaba E. van Effenter'in ileri sürdüğü gibi Yunan modeli bağımsız kentler, site-devletler midir? Bu sarayların sahibi, Knossos'un efsane kralı, yani hem tanrı hem prens olan Minos'tur. Bu kentler belki de aynı zamanda bir ekonomi biçimi, üretimin birleştirilip yeniden paylaştırıldığı yerlerdi; yakın kentlerin zanaatçı ve tüccarlarının siparişlerini aldıkları ve dış alışverişlere daha bilinçli olarak katılmanın tasarlandığı merkezler. Çünkü 1700-1450 yılları arasında en parlak çağını yaşayan bu gelişme, Yakındoğu'nun genel ekonomik kalkınmasıyla aynı tarihe rastlar. Büyük imparatorlukların aydınlığı Girit uygarlığının aynasında yansır ve bu ışıklar buradan uzaklara yayılır. Denizi hiç boş bırakmayan Girit gemileri saray-kentlerin en güzeli Knossos'un ününü dört bir yana duyururlar.

Daha önce de söylediğimiz gibi Knossos'ta ve Doğu Girit'te (adanın uygarlık ışığı gören tek yanı) 1450'ye doğru her şey yıkılır. Acaba bugün Santorini dediğimiz Thera yanardağının patlaması sonucu mudur bu yıkılış? Genellikle akla en yakın varsayım olarak kabul edilir bu. Yoksa Mikenlerin şiddetli bir baskını mı söz konusudur? Klasik varsayım budur. Ya da sosyal patlamalar mı? Nedeni ne olursa olsun Girit uygarlığı İÖ 15. yüzyılın ortasında çökmüştür.

Biz bu uygarlığı yarım yamalak tanıyoruz. Dini hakkında bilgimiz kıt. Ağaç, direk, çift ağızlı balta, boğa boynuzları, tören kurallarına göre düğümlenmiş eşarp, yılan, kumru, boğa gibi bazı kutsal hayvanlar türünden simgeler... hepsi bu. Bir de tarihöncesinin karanlıklarından ve ilkel anlayışlardan gelen Ana-Tanrıça'nın egemen olduğu anlaşılıyor. Ama elindeki yılanı bir süs eşyası gibi sallayan bu zarif ve genç tanrıça bütün Ege çevresinde yüzlerce örneği bulunmuş etine dolgun bolluk heykellerinden öyle uzak ki! İnce balerin vücutlu genç kadınların eteklerinin uçuştuğu kutsal rahibe danslarıyla, Mezopotamya'nın donuk

ihtişamı içinde Tanrıça İştar'dan kutsal emanetleri alan kralın temsil edildiği Mari freskleri arasında ne ilgi var? Girit'te insanı büyüleyen, doğru ya da yanlış, "başka" olduğunu düşündüğümüz bir uygarlık fikri vardır: Öyle bir uygarlık ki her şey güzelliğe ve yaşama sevincine yönelik; bütün bunların içinde savaşın yeri yok. (Zaten Girit kentleri surlarla çevrili değildir.) Knossos fresklerinde rahip-kral zambaklar arasında yürür, sarı, mavi, beyaz açık renkler giyinmiş kadınlar, göğüsleri dışarıda, mavi zeytin ağaçları altında oturan kalabalık seyirciler önünde dans ederler. İnce vücutlu cambazlar bir boğanın boynuzları arasında oynarlar. Yalın ve güçlü bir doğalcılığın her şeye egemen olduğu sahnelerdir bunlar: Bir ot parçası, bir demet safran çiçeği ya da susam, bir vazo cilası ya da bir duvar sıvasının kızıl rengi üzerinde beyaz zambaklar, soyut diyebileceğimiz kesintisiz bir motif içinde birbirine sarılmış kamışlar, çiçek açmış küçük bir zeytin dalı, bir ahtapotun kıvrılmış kolları, yunus balıkları, bir denizyıldızı, kanatlı bir mavi balık, hepsi başlı başına birer tema ve hepsi şaşırtıcı bir yaratma özgürlüğü içinde ele alınmış. Gerçek dışı neşe dolu bir âlemde mavi bir maymun safran çiçekleri topluyor, üzerlerinde yabangülleri açmış kırmızı, sarı, mavi beyaz alacalı kayalara konmuş firuze renkli bir kuş; bir yabankedisi, sarmaşık dalları arasından arkası dönük zavallı bir kuşu gözetliyor ve yeşil bir at güleryüzlü iki tanrıçanın bindiği arabayı çekiyor.

Girit uygarlığından sonra gelen ve Miken uygarlığı dediğimiz uygarlık (adını Argolis'teki Miken sitesinden alır) uzun zamandır onun etkisindedir. Giderek tehlikeli olmaya başlayan çırak, ustasını ortadan kaldırmış olabilir mi? Neden olmasın? Belki de sadece boş bulduğu meydanı işgal etmiştir. Gerçek olan şu ki Miken, Tirins, Pilos, Argos, Teb, Atina gibi Miken kentleri Girit'in birdenbire ortadan silinmesinden sonra da gelişmelerini sürdürmüşler, Girit üslubu büyük saraylar kurulmuş, Miken ticaret adamları Giritliler gibi denizlere açılıp Ege'de güçlerini kabul ettirmişlerdir. Kıbrıs'a, Mısır'a, Anadolu'ya, Suriye ve Lübnan'a esaslı bir şekilde yerleşmişlerdir. Yakındoğu'nun her köşesinden Miken vazoları çıkar, daha eskiden Girit vazolarının çıkması gibi. Ama hava değişmiştir: Miken kentlerinin gözleri başkalarının topraklarındadır, kavgacı olmuşlardır, hatta zaman zaman birbirlerine rakip bile olmaktadırlar. Kale duvarları içine kapanmışlardır. Sonunda onları bekleyen trajik bir yazgıdır: Knossos'u ortadan kaldıran felaketten daha karanlık bir facia Miken'in de sonunu getirecektir.

Karanlık On İkinci Yüzyılın Açıklanması Güç Felaketleri

On ikinci yüzyıl, karanlık yüzyıllardan biridir. Bu yüzyılın zincirleme felaketlerini Roma'nın 5. yüzyılda yıkılışına benzetenler vardır. Şurası kesindir: Bu felaketlerden önce İonia Denizi'nden Mısır'a ve Yakındoğu'nun geri kalan bölümlerine kadar uzanan yerler aydınlık bölgelerdi. Fakat 12. yüzyılda buralara, kaba bir hesapla beş yüzyıl sürecek bir karanlık çöktü. Bu yüzden Roma'nın bıçakla kesilmiş gibi birden çökmesiyle yüzyıllar süren ve her şeyi yutan bir karanlık arasında benzerlik aramak mantıklı olmaz.

Bu arada ortadan silinen Anadolu'daki Hitit İmparatorluğu Haiti'dir; yakılan ve tahrip edilen Miken saraylarıdır. (Tirins kentinin kale duvarları dibinde, yarı yanmış enkaz altında, kenti savunanların iskeletleri bulunmuştur.) Bunların sorumlusu kimdir? Gizini hâlâ koruyan ve Ortaçağ'ın Normanlarını anımsatan "deniz halkları" mıdır? Mademki çeşitli metinlerde bu insanların varlığından söz ediliyor, var olduklarına inanmak gerek; ama kimdi bunlar, nereden geliyorlardı? Mısır'a kadar sarkmış olduklarını, İÖ 1225-1180 yıllarında firavunun karşısında iki kez yenilgiye uğradıklarını, firavunun zaferini anmak için yapılmış alçak kabartmalardan öğreniyoruz. Fakat Mısır felaketten bu kadarla kurtulamayacaktır, çünkü bu karışık serüvenin sonunda, Akdeniz'in ticareti uzun süre duraklar. Yangınlar, büyük insan kırımları, yerle bir olan kaleler, sanki keyif için altüst edilen kentler, yakılıp yağmalanan sitelerle birlikte, Akdeniz'de ticaret hayatı silinip gitmiştir.

Daha düne kadar bu felaketler, Hint-Avrupa kavimlerinin, Dorların alanlarıyla açıklanıyordu. Evet, bunlar barbar kavimlerdi ama silahları demirdendi. Ellerinde sadece tunç silah olan Mikenliler bunlarla baş edemezdi. Bu yeni gelenler şaşkına dönen halkları işgal ettikleri yerlerden kovmuş olabilirler. Deniz halklarının ise bu kovulan halklar oldukları, bunların da Hitit ülkesinden Mısır'a kadar her yeri yakıp yıkıp yağmaladıkları, insanları öldürdükleri ileri sürülebilir. Bu açıklama ne yazık ki artık geçerli değil, çünkü antik Yunan'ın Hint-Avrupa kökenli son işgalcileri olan Dorlar ancak 12. yüzyılın sonunda, yani en az yüzyıl sonra gelecek ve yanlarında demir getirmeyeceklerdir. Demirin kökeni başkadır. Arkeologların bugün kabul ettikleri budur.

Hiçbir açıklamanın doyurucu olmadığı ortada, çünkü hiçbiri eleştiriye karşı ayakta duramıyor. Doğrulanmayı bekleyen varsayımlardan başka bir şey yok elimizde, onlar da kimbilir nasıl doğrulanacak!

Claude A. Schaeffer, Hitit İmparatorluğu’nu çok şiddetli depremlerin yerle bir ettiğini ileri sürdü. Olabilir, doğrudur da. Anadolu'nun bu bölgesi birçok deprem felaketi görmüştür. Fakat bu, Anadolu'nun sınırlarını aşan olayı bir bütün olarak açıklamaya yetmez; deniz halklarının bu olaydaki rolünü, Miken kentlerinin yakılıp yıkılmasını da aydınlatmaz.

Acaba Rhys Carpenter'ın yeni çıkan bir kitabında belirttiği gibi, uzun süren bir iklim değişikliği sürekli bir kuraklık doğurdu da, sonunda yıkıcı bir afet halini mi aldı? Yağmuru uzaklaştıran imbat rüzgârları çok uzun süre estiler de, zaten kurak olan fakat o zamana kadar ekilip biçilen çok geniş bölgeleri çöle mi çevirdiler? Yalnızca denize yakın yüksek bölgeler bu afetten kurtulmuş olabilir, hem bunlar aynı zamanda batı rüzgârlarını cepheden alan kesimlerdir: Örneğin, Korinthos Körfezi *(Gemicilik Talimatı*'nda bu bölge mayıstan temmuza ve eylülden ekime kadar kasırgalar bölgesi olarak belirlenir); örneğin Attika, Rodos, Kıbrıs ya da Tesalya, Epir. Başka yerlerde de, insanlar, üst üste birkaç yıl ürün alamadıkları için kıtlığa düşüp yurtlarını terk etmek zorunda kalmış olabilirler, bunlar denize açılıp daha elverişli topraklara kitle halinde göç ederek buraları yakıp yıkmış olabilirler. Miken saraylarına gelince, bunların işgalciler tarafından değil, aç kalmış yerli halklar ve köylüler tarafından yıkılıp yağma edilmiş olduğu düşünülebilir, çünkü bu saraylar büyük erzak depolarıydı.

Bu çeşit açıklamalar insanın hayal gücünü zorlar, bunların değeri ve yararı da buradadır. Fakat daha kesin bilgiler ele geçmedikçe sorun karanlıktan kurtulamayacaktır. Daha isabetli kazılara, daha inandırıcı seramik parçalarına ve özellikle daha kesin tarih belirlemelerine ihtiyaç vardır. Radyokarbona dayanan yeni tarihleme olanakları birçok karanlık noktanın gizini ortaya çıkarsa bile, daha fazlasını beklemek doğru değil.

Yine de kesin olduğunu kabul ettiğimiz bir olay var: Doğu Akdeniz İÖ 12. yüzyılda tarihin sıfır noktasına veya onun çok yakınına dönmüştür. Alışverişler durmuş, herkes güçlüklerle kendisi için yaşar olmuştur. Geriye kalan iki imparatorluk çok sönük bir döneme girmiş, Mısır kendi içine kapanmış, iç çatışmalarına dalmış ve sonuçları belirsiz sürekli işgaller altında ezilmiştir. Mezopotamya ise nedeni pek anlaşılmayan karışıklıklara

sahne olmuştur; zaten bu onun yazgısıdır, çünkü kendisini çevreleyen çölün ve dağların korkunç etkilerine açıktır. Kenan ülkesi kıyıları –o dönemde artık Fenike'dir–, bu iki canavarın yaşamlarının her zaman birbiriyle kesiştiği yerde bulunur. Bunlar birbirinden vazgeçemez ve birbirleriyle karşılaşmaları, Lübnan'ın daracık kıyısındaki denizci yaşamını yaratır. Burada Yakındoğu âlemi, ufak parçalara bolünse de, yani bir bakıma "Balkanlaşsa da", başka yerde olduğundan daha kolayca yaşamaya devam etmiş olsa gerektir. Bilemediğimiz nedenlerle, burada küçücük devletler türer, sonra dağılıp ortadan silinirler. Örneğin 950 yılına doğru bir Yahudi devleti parlak bir kuruluş olarak ortaya çıkar, sonra ikiye bölünür, güneydeki Yahudiye (Yada), kuzeydeki İsrael'dir. Doğrusunu isterseniz bu kısa süren politik serüvenleri izlemek için bir büyüteç gerekir. Kenan kıyılarında Ugarit kaybolur, Byblos (Gubla) söner, onun yerini Sidon (Sayda) alır; bin yılına doğru egemen site Tir'dir (Sur). Denize dönük Fenike'nin yaşamı başlar, oysa her yerde savaş sürüp gitmektedir.

Bu karanlık dönemin ortasında iki büyük devrimin gelişmiş olması şaşılacak şey değil mi?

Önce demir işleme sanatı yayılır. Kökeni Kafkasya ya da Kilikya olan çeliklenmiş demirin karbonla sertleştirilmesi, uzun yıllar Hititlerin tekelinde kalmıştır. Belki de Hitit İmparatorluğu'nun parçalanması, öteki insanların şeytanın yardımcıları gibi gördükleri demirci gruplarının yayılmalarını kolaylaştırmıştır. Fakat bu yayılma, bu dağılma zaman alır. Demirin herkese mal olması 10. yüzyıldan önce gerçekleşmez, çünkü o tarihten sonra demirin Mezopotamya'da ucuzladığını görüyoruz.

İkinci devrim alfabeli yazının ortaya çıkmasıdır. Yakındoğu yazıyı biliyordu: Mısır'da hiyeroglif, Anadolu'da çivi yazısı, Girit'te çizgisel A ve çizgisel B yazıları (çözülmüş ve Grekçeden doğmuş bir dilin varlığını ortaya koyan tek yazı) kullanılıyordu. Prenslerin kullanması için yapılmış olan bu hecelere dayalı karmaşık yazılar meslekten adamlar, kâtipler, kısaca *mandarinler* gerektiriyordu. Alfabeyi basitleştiren devrim İÖ 14. ile 10. yüzyıllar arasında geniş anlamıyla Suriye'de gerçekleştirildi. Böyle bir devrimin gereğini herkes kabul ediyordu: Yapılacak iş, kâtiplerin ve prenslerin kullandıkları yazının yerine, acele işleri olan tüccarlar için kolay ve çeşitli dilleri yazıya geçirmeye yarayacak bir yazı bulmaktı. Bu iki devrimin de, çok gelişmiş birer ticaret merkezi olan iki ayrı kentte, aynı zamanda yapılmış olmasını doğal karşılıyoruz: Ugarit, çivi yazısı kullanılan

31 harfli bir alfabe, Byblos (Gubla) ise 22 harfli çizgisel bir alfabe yaptı; Fenikeliler sonradan bu alfabeyi aldılar, Yunanlılara öğrettiler, onlar da kuşkusuz İÖ 8. yüzyıl dolaylarında bunu kendi dillerine uyarladılar.

Alfabe de, yeryüzünde İÖ 7. yüzyılda ortaya çıkan ve dünya ticaretine büyük bir yenilik getirmesi epeyce vakit alan paradan daha hızlı yayılmadı. Fakat ilk alfabeye ya da ilk sikkeye devrimci adını vermemek kimin haddine?

Akdeniz'in Uzak-Batısı

Sekizinci yüzyılda Yakındoğu yeni bir bolluk dönemine girer. Fenike ve Yunan limanlarındaki hareket denize canlılık getirmiştir. Bu limanlar, bu siteler, gemileri ve gemicileriyle Batı Akdeniz'i gerçekten fetheder. Bu kolonizasyon hareketleri sonunda, tarihin Akdeniz'i, Doğu'dan Herkül sütunlarına (Cebelitarık) dek uzanacaktır. İÖ 8. yüzyılda batıya doğru gelişen bu hareket, 1492'den sonra Avrupa'dan Amerika kıtasına doğru girişilen kolonizasyon akımıyla kıyaslanmıştır. Duruma aydınlık getiren bir karşılaştırmadır bu, çünkü ikisi de uzaklara yönelen hareketlerdir, ikisinde de sahipsiz olmayan yeni topraklarla karşılaşılır. "Kolomb öncesi" Amerika'nın yerli halkları vardır, Akdeniz uzak-batısının ise tarımla daha o zamandan yerleşik bir yaşama girmiş halkları. Duruma ve çağa göre kimi merak ve ilgi uyandıran, kimi düşmanlık ve tehlike barındıran geniş ülkelere yaslanmış kıyılarda, barış içinde ya da savaş zoruyla yeni kentlerin temelleri atılmaktadır. Fakat Amerika konusunda durum değişiktir: Yerleşmek amacıyla yola çıkan çiftçiler, Yunanistan ya da Fenike'de buldukları yaşam koşullarından çok daha elverişlilerini o uzak topraklarda bulmuşlardır. Batı'da her şey daha büyük, daha zengindir. Sicilya, Agrigente, Selinonte'deki Yunan kentlerine bakınız, hepsinde büyüklükleriyle insanı şaşırtan anıtlar görürsünüz; "Yeni Şehir" Kartaca, görkemli çağında, metropolü olan Tir (Sur) kentinden on defa büyüktür.

Akdeniz'i, enlemler yönünde baştan başa kesen üç deniz yolu vardır. Kuzey kıyı şeridini, Yunanistan'ı ve Yunan adalarını sıyıran biricisi Korfu'ya (Korkira) kadar yükselir. Buradan kalkan hafif bir yelkenlinin, uygun rüzgârda Otranto kanalını geçmesi bir gün bile sürmez. Sonra İtalyan

kıyı şeridini izleyerek Messina Boğazı'na kadar gittikten sonra ya Tiren Denizi'ne ya da Sicilya kıyılarına çıkılır. Miken çağından bu yana bilinen bu yol Yunan denizcilerinin yoludur.

Güney yolu Afrika kıyıları boyunca Mısır'dan Libya'ya ve Küçük Afrika'ya kadar gider. Bu yolun sonunda Cebelitarık Boğazı –Herkül sütunları– vardır.

Üçüncü yol bir dizi adayı, yani Kıbrıs, Girit, Malta, Sicilya, Sardinya ve Balear adalarını izleyerek denizin ortasından geçer. Bu orta yol açık denizi göze almayı gerektirse de, Fenikelilerin bu yolu güney yolu kadar kullanmış olduklarını, adalarda yapılan kazılardan çıkan kalıntılardan anlıyoruz. Fenikelilerin denizciliğine diyecek yoktur. "Ey Sur kenti, der Hezekiel, senin bilgelerin gemideydiler ve tayfalık yapıyorlardı... *Açık denizde* (bu terimin altını biz çiziyoruz) seni kürekçilerin yönetti." Küçükayı'ya bakarak yollarını çizen ve gece bile yola devam eden Fenikeliler bu konuda öncü oldular. Batıya doğru yarışı onlar kazandı.

Yalnızca Fenikelileri Ele Alacağız

Eski tarih düne kadar Grek tutkunuydu. Fenike'nin herhangi bir konuda üstün olabileceği inatla reddediliyordu. Fakat resmi tarih temsilcileri tarafından ömrü boyunca Fenike'ye tutkunluğu yüzünden suçlanan eşsiz Victor Berard (1864-1931) savlarında haklı çıktı, hem de umduğundan çok. Bu konuda üç küçük olay, tartışma kabul etmeyen bir zamandizininin saptanmasına yardım etti: Önce Kıbrıs müzesinde, hasar görmüş bir yazıt keşfedildi (1939). O güne kadar gözden kaçmış olan bu yazıt İÖ 9. yüzyıla aitti. Üzerindeki yazı, Sardinya Adası'nda bulunan ve bugün Cagliari müzesinde korunmakta olan, o zamana kadar benzerine rastlanmamış bir Fenike yazıtı ile karşılaştırıldı –bu ikinci olaydır–, bir arkeolog bu iki yazının aynı tarihten kalma olduklarını ileri sürdü (1941); o günden sonra da Sardinya'da benzer yazıt parçaları bulundu, bunlar da üçüncü grup yeni kanıtlardır.

Artık Sabatino Moschati'nin tezi (1966) gerçeğe yaklaşmış oluyor. Miken'in düşmesi ile, Batı'ya yönelen ilk Yunan yayılması arasında en azından 11., 10. ve 9. yüzyıllar vardır. Moschati'nin dediğine göre

Fenike'nin büyüyüp yayılması bu tarih boşluğuna yerleşir. Fenike uzak denizi ele geçirmek için "Yunan" denizciliğinin zayıfladığı bir dönemden yararlanmış olmalı. Demek Yunanlılardan önce "karanlık yüzyıllar" çağında, Batı ilk olarak "Doğulularca" fethedilmiştir; zaten Fenike, doğanın ne olursa olsun denizi kullanmak zorunda bıraktığı ülke değil midir?

Denize Doğru İtilmiş Bir Ülke

Fenike, dağlara yaslanmış yarımadalar ve adalar üzerine yerleşmiş, sanki kendisine karşı düşmanca davranan karaya yabancı kalmak ister gibi duran küçük limanların meydana getirdiği bir kıyı şerididir. Bugün artık alüvyonlarla karaya bitişmiş olan Sur kenti daracık bir ada üzerinde kurulmuştu. Bu konumu ona kolay savunma olanağı veriyordu. İki de limanı vardı, kuzeyde olanı onu Sayda kentine bağlıyor, güneyde olanı ise Mısır'la deniz ilişkilerini sağlıyordu; ayrıca denizde bir de içme suyu kaynağı vardı. Bunlar dışında yiyecek maddeleri, zeytinyağı, şarap, hammadde gibi her şeyi denizcilerinin getirmesi gerekiyordu.

Bu tür kentler ancak ticaret ve sanayiyle yaşayabilirler. Kendilerinde olmayan yiyecek maddelerini dışarıdan satın almak için ve bunun neden olduğu dengesizliği gidermek için Fenike kentleri ticaret yapmak, kendi endüstri mallarını dışarıya satmak zorundaydılar. Bu kentlerde zanaatçılar, demirciler, kuyumcular, gemi yapımcıları vardı. Yünlü kumaşları kadar, *murex* denen bir deniz kabuğundan çıkarıp pembeden lâl kırmızıya ve mora kadar giden çeşitleriyle ürettikleri boyalarının da ünü yaygındı. Bulundukları yerin uygun koşulları, başkalarının üslup ve tekniklerini (örneğin, Mısır'ın mavi çinilerini ya da çokrenkli cam eşyasını) taklit etme kolaylığı sağlıyordu. Bunun yanı sıra başka ülkelerin mallarını kendilerininmiş gibi her yerde satmamaları için de hiçbir neden yoktu.

Fenikelilerin ticaret ağı bütün Doğu ülkelerini içine alıp Kızıldeniz'e ulaşarak Hint Okyanusu'na sarkar. Batı keşfedildikten sonra da bu ağ Cebelitarık'a dek uzanarak Atlas Okyanusu'na yönelecektir. Kutsal Kitap'ta Kral Süleyman'ın donattığı bir geminin, Fenikelilerin filosuna katılarak İspanya'da Tartessos'a dek gidip üç yıl sonra geri döndüğü yazar. Bu başarıların kazanılmasında başlıca etken denizcilerin cesaret ve ustalığıdır.

Fakat bunda tekniğin de payı vardır, özellikle, P. Cintas’ın ileri sürdüğüne göre Lut Gölü'nden alınan ziftin teknelerin kalafatında kullanılması önemlidir. Ziftin Kartaca'da evlerin dış duvarlarına sıvandığını biliyoruz, Plinius "zift kaplı damlar"dan söz eder. İÖ 146 yılındaki korkunç yangın da böylece açıklığa kavuşur. Zift olmasaydı Romalılar bu koca kenti yakarak yerle bir edebilirler miydi? Mükemmel bir yakıt olan zift bugün bile, tabakalar halinde, bu yanan Pön kentinin külleri altından, araştırmacıların karşısına çıkmaktadır.

Kartaca ya da İkinci Kuşak Fenike

Sur kenti ile İspanya arasındaki gidiş gelişlerde Kartaca uzun süre bir durak noktasından başka bir şey olmadı. Fenike metropol olmaya devam etti, fakat 7. yüzyılda bu sistem bozuldu. Fenikeliler artık ilk başarı yıllarında olduğu gibi bomboş bir Akdeniz'le karşı karşıya değildiler, önce Etrüsklerin, sonra da Yunanlıların rekabeti çıktı karşılarına. Ayrıca Fenike 709'dan itibaren Kıbrıs'a yerleşen Asurlulara da karşı koymak durumundaydı. Arados, Byblos, Sayda ve Sur kentleri dayanıyordu, fakat 671'de Asurluların Mısır'ı işgal etmeleriyle her şey bitti. Bundan sonra Fenike kentlerinin "kralları" boyun eğdiler. Asurbanipal bir metinde şöyle der: "Denizin ortasındaki Arados'un kralı Yakimlu [Arados bir ada üzerinde kurulmuştur] kral atalarıma baş eğmemişti. Fakat ben onu dize getirdim. Zengin bir çeyizle kızını bana, Ninova'ya getirip teslim etti, hem de ayaklarımı öptü." Sur kentinin "Baal"i de kızlarından birini, yeğenlerini, hatta oğlunu Asurbanipal'e vermek zorunda kaldı, fakat Asur kralı oğlanı geri gönderdi. 574 yılında Asur İmparatorluğu yıkılalı otuz yılı geçmişti, herkes rahat nefes alabilirdi fakat Babil Kralı Nabukadonosor Sur kentini zaptetti.

Bu savaşlar, kentlerdeki karışıklıklar, ticaret ilişkilerinin bozulması, Kartaca'nın başına buyruk olmasını kolaylaştırdı. Fenike yaşamının merkezi, her iki Akdeniz'in birleşme noktası denebilecek Kartaca'ya kaydı ve Fenike uygarlığı burada devam etti; tıpkı benzeyen ve benzemeyen yönleriyle, Avrupa uygarlığının sonradan Amerika'da devam etmesi gibi.

Bu fark hem Kartaca ile Fenike arasındaki mesafeden, hem de Kartaca'da çeşitli kavimlerin bulunmasından ileri geliyordu. Kartaca yeni bir kenttir, "Amerikanvari" gelişmiş, karışık halkların yaşadıkları bir yer olmuştur, ayrıca uygarlık anlayışı ile de "Amerikan"dır, kaba ve maddeci bir dünya görüşüne sahiptir. Kentin hareketli yaşamı, dünyanın her köşesinden denizcileri, zanaatçıları, çıkarcıları Kartaca'da toplamış, tam anlamıyla kozmopolit bir kent meydana getirmiştir.

Fakat yine de bir Fenike kenti gibi yaşamaktadır, çünkü yaşamını deniz üzerinde ve deniz yoluyla sürdürmektedir. Hatta Sur kentinin denizcilik geleneğine uyarak yeni topraklar keşfetmeye çıkar. Sur denizcileri, herhalde İÖ 600 yılına doğru, firavun Neşao'nun emriyle Kızıldeniz yoluyla Afrika kıyılarına sarkmışlardı. Kartaca gemileri İÖ 450 yılına doğru Himilkon'un önderliği altında Avrupa'nın Atlas Okyanusu kıyılarını, Britanya Adaları'na kadar (Kassiterid Adaları) keşfettiler, amaçları kalay bulmaktı. Bundan çeyrek yüzyıl sonra bu kez Güney'e inen Hannon altın tozu peşinde Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyılarını dolaştı, bugünkü Gabon ve Kamerun'a kadar gitti.

Ancak Kartaca'nın durumu Fenike'den farklıydı, onun arkasında büyük imparatorlukların tehdidi yoktu. Afrika kıyılarındaki Kollo, Cidcelli, Cezayir, Şerşel, Guraya, Tenes gibi küçük iskele ve limanlar yavaş yavaş Kartaca'nın denetimine geçti; bunlar önceleri basit birer uğrak yeri iken zamanla, iç ülkelerle ticaret bağlantıları kuran küçüklü büyüklü kentler durumuna geldiler. Demek Kartaca ve öteki kıyı kentleriyle Kuzey Afrika arasında gelişen bir ortak yaşama tanık oluyoruz. Daha taş devrinden yeni kurtulmuş olan Kuzey Afrika, efendilerinden çok şey öğrendi: Meyve ağaçları (zeytin, üzüm, incir, badem, nar), tarım, şarapçılık ve birçok el sanatı. Kartaca bir öğretici olarak çok derin izler bıraktı. Aziz Augustinus zamanında, Roma İmparatorluğu'nun yıkıldığı yıllarda Afrika köylüleri hâlâ Kartaca dilini konuşuyor ve Kenanlı olduklarını söylüyorlardı: *"Unde interrogati rustici nostri quid sint, punice respondentes Chanani..."* (Köylülerimize nereli oldukları sorulduğunda, Kenanlı diye cevap veriyorlar.)

Takas ile Para Arasında

Doğu ve Batı Akdeniz'in birleştiği noktada yer alan Kartaca, bu iki bölge arasındaki çok büyük ekonomik düzey farkından yararlanmıştır. Batı barbardır, gelişmemiştir; Kartaca oradan her şeyi ucuza elde etmektedir: Kassiterid Adaları'ndan ve Kuzey Batı İspanya'dan kalay, Endülüs ve Sardinya Adası'ndan kurşun, bakır ve özellikle gümüş, Kara Afrika'dan altın tozu getirir; buna bir de köle sağlayan her yerden alıp getirdiği köleleri eklemeliyiz, hatta denizin ortasından bile. Kartacalı tüccar kendi mallarını ve başkalarından aldığı malları Batı'ya getirip satmaktadır, ayrıca Kızıldeniz yoluyla Hindistan'dan gelen baharat ve ecza maddelerini de. Alışverişler takas yoluyla yapılır. Bu durumda paranın ortaya çıkması gecikir, Kartaca'nın işgali altında olan Sicilya'da İÖ 5. yüzyılın gelip çatmasını bekler, Kartaca'da ise 4. yüzyıla dek gecikir. Bunda şaşılacak bir şey yoktur, çünkü Kartaca para kullanımında pek acele etmemektedir. Sayda ve Sur kentlerinde para kullanıldığını biliyoruz. Bunun tek açıklaması Kartaca'nın para kullanma ihtiyacını duymamasıdır. Çin de aynı oyunu oynamış, bu alanda hiç de geri olmadığı halde (parayı, hatta kâğıt parayı bildiği halde) para kullanmaya çok geç karar vermiştir. Çünkü biliyoruz ki Çin'in alışverişte bulunduğu Japonya, Hindiçini ve Güneydoğu Asya adalarının ekonomileri daha emekleme dönemindedir, ticaretlerini takas usulüyle yaparlar ve bunlara egemen olmak kolaydır.

Takasın sürüp gitmesi para kullanmayan ekonomilerin, rakip ekonomiler karşısında, eninde sonunda zayıf düşmediği anlamına gelmez. 5. yüzyıldan sonra Yunan ekonomisi "tırmanmaya" başlar; rakiplerinin biblo ticareti karşısında yenik düşen Kartaca'nın durumuna getirilecek açıklamalardan biri de Yunanlıların parasal üstünlüğü olabilir.

Kimi yazarlar Kartaca'nın madencilikte pek ileri gitmemiş olmasını hayretle karşılarlar, oysa kentin elinde birçok maden yatağı vardır. Kartaca'nın baş döndürücü deniz ticareti onu, bu ticaretin gösterdiği kolaylıklara doğru sürüklemiş olmalı ki çoğu zaman ihraç ettiği mallar arasında kendi üretmediği malların da bulunduğunu görüyoruz. Bunu Kartaca'yı zayıf bırakan gerçek bir etken olarak görebilir miyiz? 17. yüzyıl Avrupası'nın güçlü devleti Hollanda bile denizlerin gezgin satıcısı olarak aynı yolu izleyecek, bir yerden alıp başka bir yere satacaktır. Kartacalılar da onlar gibi taşıyıcılık, aracılık yaptılar, bir elden alıp öbürüne sattılar. Onlar gibi kendi durumlarını savunmayı bildiler, özellikle İspanya madenleri üzerinde (bu madenler Etrüsklere, Yunanlılara ve Romalılara yasaktır)

kurdukları tekeli sürdürdüler, kendi deniz uğraklarını, lüks eşya endüstrilerini savundular ve büyük çapta buğday toptancılığını kimseye bırakmadılar.

Kuşkusuz büyük kentin yaşamı ve sanatı bütün Akdeniz'e yayılan Yunan kültürünün yoğun etkisinden kendini kurtaramadı. Zaten egemen etkiyi benimsemek Fenike'de gelenekti (Fenike daha önce de Mısır'ı taklit etmişti). Yunan biçim ve çizgilerine Fenike kıyılarında olduğu kadar Kartaca'da da rastlamak olasıdır. Kartaca ortası avlulu Yunan ev mimarisini hiç çekinmeden olduğu gibi aldı, aynı zamanda süslü vazoları, hidrolik çimentoyu, lahitleri ve tabii bazı tanrıları da beraber (396'ya doğru Demeter ve Kore); bu arada Pythagoras felsefesini de. Annibal'in babası Hamilkar, İspanya seferinde Büyük İskender'i örnek aldı. Annibal Yunan kültürü ile büyümüştü. Hatta Roma askerlerini dehşete düşüren, alacalı kumaşlarla örtülmüş fillerin kullanılması bile Helen dünyasından esinlenmiş bir yöntemdir.

Kenti Görmek

İÖ 146 yılında Romalılar tarafından tahrip edilen Kartaca'nın ortadan kalkması basit bir yok oluş değildi. Ateşe verilen kent taş üstünde taş kalmayacak şekilde yok edildi ve temelleri üzerine bir Roma kenti kuruldu. Öyle ki arkeoloji çalışmaları Kartaca'nın toplumsal yaşamı hakkında işe yarar bilgiler edinmemize yetmiyor.

Hayalgücümüzü zorlayarak kenti Birsa (bugünkü Saint-Louis) tepesinin üzerinde düşleyebiliriz: tapınaklarıyla, Fenike kentlerinin çoğunda olduğu gibi birkaç katlı yüksek evleriyle, sarnıçlarıyla ve Romalıların yaptıkları bütün değişikliklere karşın tonozlarının güzelliğinde gerçek Kartaca mimarisinin tek kalıntısını gördüğümüz Bin Amfora denen çeşmesiyle.

Ancak yeni yapılan kazılar, Romalıların kurduğu kentin üç dört metre altında Kartaca sitesinin bir mahallesini ortaya çıkardı. Çünkü Kartaca kentlerinin sokakları düz çizgi halindeydi ve pek dar değildi, birbirleriyle bağlantıları merdivenlerle sağlanırdı, ayrıca bu mahallede, Sicilya kentlerininkine benzer bir de lağım şebekesi bulundu.

Salammbo kumsalındaki iki limandan (çifte liman antik kentlerde çok sık görülen bir özelliktir: Knidos, Delos ve daha başka on kent) biri dikdörtgen, öteki yuvarlaktır; birincisine ticaret gemileri yanaşır, yuvarlak limanda ise savaş gemileri karaya çekilip tersanenin damı altına gizlenir.

Birsa üzerine kurulmuş müstahkem kent, karadan gelecek saldırılara karşı iki ya da üç sıra muazzam surlarla çevrilmiştir; halkın yaşadığı mahalleler liman çevresinde öbeklenir. Liman ile Birsa yan yolu üzerinde bir çeşit meydanlık vardır ki Agora olabilir. Kuzeye doğru Megar adlı dış semtlerde bahçeler, meyvelikler, zengin villalar sıralanır. Nüfus bir hayli yoğundur, belki 100 000 kişi. Birkaç zengin yöneticinin çevresinde toplanmış işçi, köle, gemici ve zaman zaman paralı askerlerden oluşan bir halk topluluğudur bu.

Kent çok güzel kırlarla çevrilidir. Varlıklı sınıfın işlenmiş topraktan, bakımlı bahçelerden, aşılı ağaçlardan, seçme hayvanlardan çok hoşlandığı besbellidir. Kartacalı bir tarım uzmanı olan Nagon, dolaylı olarak bize kadar gelen yazılarında bağ yetiştirmenin, onu şiddetli kuraklığa karşı korumanın, iyi şarap yapmanın, badem ağacı dikmenin, narları kil içinde saklamanın, öküzün iyisini anlamanın ve benzeri işleri yapmanın çeşit çeşit yöntemleri olduğunu anlatır. Bağ bahçe sahiplerine de çok anlamlı bir öğüt verir: "Tarla satın alan evini satsın ki, kent yaşayışını köy yaşamına yeğlemesin."

Tanit'in Etkisinde

Kartaca bölgesinde yapılan kazılardan çıkan sadece yakılmış ya da gömülmüş binlerce insan ve onlarla birlikte gömülen eşyalar olmuştur. Yüzlerce hatta binlerce mezar taşında biteviye tanrı adları sıralanır. Anlaşılmazlığı ile Romalılara dehşet salan ve ne mitolojisini, ne teolojisini, ne de "dünya görüşünü" bildiğimiz bir dinin özüne varmak için bu bilgi çok yetersizdir. Ayrıca Kartaca dininin kökeninde yatan Fenike dini hakkında da pek bir şey bilmiyoruz.

Fenike tanrıları genellikle bir üçlü oluştururlar, adları kentten kente değişir, içlerinden biri tanrı kral, öteki bolluk ana tanrıçası, sonuncusu da genç bir tanrıdır ki her yıl mevsim bitkileri gibi doğar, ölür, yeniden doğar;

yazgısı budur. Sami ırkının çok eski dünyasından esinlenen, toprağa, dağlara, sulara yakın bir dinin sade fakat katı törenleri, göçebe bir kavmin eski çağlarda açık havada kutladığı dinsel törenlerin bir uzantısıdır.

Kartaca'da dinsel yaşam başlangıçta iyi kötü Sur örneğine yakındır. Esas tanrı, Baal Hammon'dur. Ana tanrıça Astarte ya da Mezopotamya'daki adıyla İştar'ın kızkardeşi Tanit'tir. Başka yerde geçmeyen bu ad çözümsüz bir sorundur. Genç tanrı, güneş ya da bitkilerin tanrısı, ya Sur'lu Melkar ya da hastaları iyi eden Eşmun'dur, ama bu tanrı sonraları Apollon ve Asklepios ile birleşmiştir, Melkar'ın da sonradan Herakles ile birleştiği gibi. Bu iki din arasındaki rekabet ne birine ne ötekine zararlı olmuştur. Melkar özellikle büyük Barsid ailesinin tanrısı olacak ve sık sık kullanılan Bomilkar, Hamilkar adları, Tanrı Melkar'ın adından türeyecektir. Birsa akropolü üzerine kurulmuş, Kartaca tapınaklarının en güzeli Eşmun tapınağı 146 yılında kenti savunanların son kalesi olacaktır.

Kartaca dininin en büyük özelliği Tanit inancının gitgide yayılarak 5. yüzyıldan sonra eski tanrı Baal Hammon'u unutturmuş olmasıdır. Kartaca artık Tanit'in etkisinde yaşamaktadır: Üzerinde bir teker bulunan bir üçgen ve ikisinin arasından geçen yatay bir çizgi. Bu şekil bir insan görünümüne kolayca benzetilebilir, hele yatay çizginin iki ucu kalkıksa ortaya kollarını kaldırmış bir insan çıkar.

Kesin olarak bildiğimiz tek şey, Kartaca dininin katılığı, korku verici ve ezici olduğudur. Bu dinde insan kurban edildiği –Latinler Kartaca'yı hep bununla suçladılar– bir gerçektir. Salammbo tapınağının sunağı *topher'*den, içinde yakılmış çocuk kemikleri bulunan binlerce çömlek çıktı. Bir tehlikeyi uzaklaştırmak gerekince, Kartaca en seçkin yurttaşlarının çocuklarını tanrılarına kurban ederdi. Siracusa'nın hizmetindeki Agatokles, savaşı Kartaca toprağına getirdiği zaman da, ortaya böyle bir durum çıktı. 200 çocuğun kurban edilmesi kararlaştırıldı, çünkü kimi ünlü Kartaca aileleri kendi çocukları yerine, satın aldıkları yabancı çocukları kurban vererek günah işlemişlerdi.

Kurbanların kanları Kartaca adını lekeler mi? Biliyoruz ki bütün ilkel dinler buna benzer uygulamalara başvurur. Kartaca bu konuda Gubla'nın (Byblos) Kenanlılarını ya da İsrail'in Samilerini izler; İbrahim de, oğlu İshak'ı kurban etmeye kalkmamış mıydı? Burada insanı şaşırtan şey, Kartaca'nın ekonomik yaşamında ileri doğru yönelmesine karşın dinsel yaşamında yüzyıllar boyu geride kalmış olmasıdır. Giriştiği "devrimler" bile

–5. yüzyılda Tanit dinini kabullenmesi gibi– Kartaca’yı bu insanlık dışı korkunç inançlardan kurtaramamıştır. Yunan'da bunun tam aksini görürüz: İnsanla dış dünya arasında uyum sağlanmıştır. Oysa burada yoğun bir iş hayatı, hatta bir tarihçinin hiç çekinmeden "kapitalist" diye adlandırdığı bir tutum, gerici bir din anlayışı ile uyum içinde süregider. Max Weber bu konuda ne düşünürdü dersiniz?

Artık İki Akdeniz Vardır

Fenike'nin gelişip yayılmasını aydınlığa çıkarmamızın, bunu ön plana almamızın nedenlerini açıklamıştık. Bundan sonraki bölümlerde onu Yunan sitelerinin daha yakından tanıdığımız kolonizasyonları içinde göreceğiz. Bir neden daha var, o da Fenike tarihinin kendi sınırları dışındaki olaylara da tanıklık etmesidir.

Bu tarih aslında "öteki" Akdeniz'in tarihinin sadece bir bölümüdür, Yakındoğu'dan Herkül sütunlarına (Cebelitarık), İçdeniz'in Sahra kıyıları boyunca gelişen tarihinin. Anlatılagelen basit olayların içinde bütünlüğü ve insanı yadırgatan gücü kavranamayan bir tarih; bu tarih Klasik Akdeniz'in, yani Yunanlılarla Romalıların Akdenizi'nin, sonunda Batı olacak olan bizim Akdeniz'imizin manzaralarından ve insanlarla ilgili gerçeklerinden daha farklı manzaraları ve insan gerçeklerini ele alan tarihtir. İÖ 671'de Mısır'ı alan Asurlular, Akdeniz'in "Doğu"sunda birlik kurma konusunda ilk başarılı girişimi gerçekleştirdiler. Daha geniş bir alanı kapsayan ve daha uzun süren ikinci girişim Perslerin İÖ 525'te Mısır'ı ele geçirmeleridir. "Ucu bucağı olmayan Pers ülkesine" Kartaca'nın yayılma alanını da eklerseniz o gün olduğu gibi bugün de İslam ülkelerini kapsayan evrenin sınırlarını tam tamına çizmiş olursunuz. Fenike'nin gelişme alanı Yakındoğu'nun yayılmasının denizdeki uzantısıdır.

Belli bir dönemde Doğulu güçler birleşerek Akdeniz'i bütünüyle ele geçirebilirlerdi. Bu denizin her noktasında Fenikelilerin doğrudan rakibi olan Yunan siteleri, bu tehlikeye karşı yorulmadan savaştılar. Oysa İÖ 146 yılında Doğu alanındaki birleşme girişimini önleyecek, Kartaca'yı yok edecek ve Yakındoğu'yu fethedecek gücü kendilerinde bulanlar yalnızca Romalılar oldu.

Fakat Roma serbestçe yayılabileceği boş topraklar üzerinde kurulmadı. Yunanlıların ve Fenikelilerin fazla önemsemedikleri İtalya, Galya ve İspanya kıyılarındaki kolonilerde yaşayan halkları Roma, teker teker ve çoğu zaman içerden fethedip egemenliği altına aldı. Bunlar pek iyi tanınmayan halklardı, çünkü bir yandan Roma kültürü bunları az zamanda kendi içinde eritti, bir yandan da tarih bu "barbarlarla" pek fazla ilgilenmedi. Gerçi bunlar tarımdan anlıyorlardı ama Mezopotamya, Mısır, Truva, Girit, Kenanlılar, Hititler döneminde daha kendi kentsel devrimlerini tamamlayamamışlardı; ne Yakındoğu'nun büyük deniz ticaretine katılmışlar ne de yazı devrimini gerçekleştirmişlerdi.

Bu durumda, onlardan kalan, üzerinde durmaya değer ne varsa bunun "uygar" Doğu'dan alınmış olduğunu söylemek kolaydı, oysa radyokarbon çözümlemesine dayanan yeni tarihleme yöntemleri bu savın doğru olmadığını ortaya çıkardı. Malta Adası'nda görülen olağanüstü tapınaklar, Sardinya ve Balear adalarındaki *nuraghe'*ler, Kuzey İspanya'nın büyük taş anıt-mezarları ve bütün Atlas Okyanusu kıyıları boyunca Danimarka ve Norveç'e kadar yer yer görülen taş anıtlar, ki bunlar bir "Miken etkisini" yansıtan kalıntılar olarak ya da Yakındoğu'nun İÖ 2. binyılda giriştiği düzensiz bir kolonizasyonun başlangıcı olarak kabul edilmişti, bütün bunların bugün Miken uygarlığından hatta kimilerinin Mısır anıtlarından bile çok daha eski olduğu ortaya çıkıyor. Colin Renfrew'nun Avrupa'nın bu ön-uygarlığı konusunda tartışmaları davet eden kitabı inandırıcı görüşler ileri sürüyor.

Bu kavimlerin somut varlığı, Sardinya adasında on yıla yakın bir zamandır sürdürülen kazılarla açık bir biçimde kanıtlandı. Bugün bile kenarda kalan bu adada İÖ 1. binyıldan kalma şaşırtıcı bir sanatın bulunması (özellikle çok ilginç bronz heykelcikleri) sırf bu özel durumuyla dahi arkeologların karşısına her zaman sorunlar çıkardı. Fenikelilerin önemli bir üsse sahip olduğu Tharros'ta son yıllarda, çocukların kurban edildiği, *tophet* adı verilen bir sunakla, kenti deniz yönünden değil (çünkü denizden korkmak için bir neden yoktu), kara yönünden gelecek saldırılara karşı koruyan muazzam duvarlar bulundu. Ayrıca bir sıra iç kale ortaya çıktı ki bundan, Fenikelilerin adanın iç bölgelerini ve gümüş madenlerini elde bulundurmak istedikleri ve bunu da ancak yerli kavimlere karşı kale duvarları ile korunan bir sınır çizerek başardıkları anlaşıldı. Bu surların öte

yanında çok eski bir kültüre sahip insanlar yaşıyordu. Bunlar ufukları gözlemek için *nuraghe* denen ünlü kuleleri dikenlerdir.

Sardinya Adası'nda yaşayan halklar böylece maddi ve kültürel bağımsızlıklarını savundular. Son yıllarda bu adada bulunan bir dizi küçük Fenike bronzu, Sardinyalı bronz dökümcülerinin bu ünlü sanatlarının Fenike ve Kartaca'dan esinlenmiş olduğunu, belki de döküm tekniğini onlardan öğrendiklerini açıkça ortaya koydu. Fakat Sardinyalılar bu sanatı öyle benimsediler ki, onları taklit etmek yerine canlı ve bağımsız kültürlerini kendi kalıplarına döktüler.

ROMA

Filippo Coarelli

TARİHİN hesaba katması gereken coğrafi etkenler, ancak ekonomik, toplumsal ve kültürel verilerle karşılaştırıldıkları zaman kesin bir önem kazanırlar. İÖ 6. yüzyılda Alaska'da bir vadinin dibinden geçen bir yol ya da bir ırmağın geçit verdiği sığlık, aynı çağda Attika ya da Campania'daki benzerleriyle aynı önemi taşımayabilir. Ayrıca çağımız dünyasında bu düşüncenin tersine çevrilmiş olabileceği de aynı ölçüde doğrudur. Kolaya kaçan herhangi bir yanlış anlamanın determinizmine düşmek istemiyorsak, bu beylik değerlendirmeyi yapmalıyız. Coğrafi açıdan Roma müstesna bir konuma sahiptir, ama ayrıcalığını yine bir dizi tarih olayına borçludur ki bunlar arasında Güney İtalya'da Yunan kolonilerinin kurulması ve Etrüsk uygarlığının gelişmesi başta gelen etkenlerdendir; Latium ve Roma onlar nazarında, yavaş yavaş merkezi bir duruma geçer. Peki, neden Yunan kolonizasyonu, neden İtalya'da ve neden Etrüsklerin üstünlüğü?

Bu soruların yanıtı, ancak Roma'nın geleneksel kuruluş tarihinden hemen önceki dönemde, Latium'un tarihsel konumuna dönmekle verilebilir.

Latium'un protohistoryasının, bronz çağının sonu ile demir çağı arasındaki döneme ait, yeterince tutarlı ve eksiksiz bir tablosunu canlandırmak son yılların keşifleriyle bugün artık olanaklıdır; bu protohistoryanın temelini oluşturan sosyo-ekonomik yapılar, bir kent-öncesi toplumunun proto-kentsel topluma geçişini belirleyen köklü değişimler, komşu Etrüsk ve Campania bölgeleri ile ilişkiler bu tablonun ana çizgileridir. Bu gelişmenin kesinleşmesi, görünüşe göre Latium'un birinci demir çağından (dönem I-II: İÖ 1000-770) İkinciye geçişiyle gerçekleşir (dönem III-IV: İÖ 770-580). Bu tarihin İÖ 770 olduğu ileri sürülebilir ki bu da aşağı yukarı Roma'nın (İÖ 754) ve ilk Yunan batı kolonilerinin kuruluş tarihidir: İschia (yaklaşık 780-770) ve Cumes (yaklaşık 750). Böylece arkeolojik keşiflerden hareket ederek, yazınsal kaynakların önemini

belirttikleri tarihsel bir ânın niteliğini gözden geçirme olanağını elde etmiş oluruz. Bu tarihten önceki yıllarda (9. yüzyıl sonu - 8. yüzyıl başı) yeraltı mezarlarının yavaş yavaş değiştiği, çok ufak boyutlardan çok daha büyüklerine doğru gittiği görülür (örneğin Forum'daki ve Albanus tepelerindeki yeraltı mezarları yirmi otuz kişiliktir; bundan da anlıyoruz ki bunlar birkaç aileden oluşan küçük bir topluluğa aittir. Roma'daki Esquilinus yeraltı mezarı ise geniş bir topluluğun varlığını kanıtlar). Nüfustaki bu artış, kullanılan aletlerin gelişmesine bağlı olarak, tarım alanındaki üretimin artmasıyla eşzamanlıdır. Aynı tarihte toplulukların eski dağınık yerleşim biçimini bırakıp belli başlı bölgelerde toplu yerleşime geçtiklerine tanık oluyoruz. Bu olay 9. yüzyıl başına doğru özellikle Etruria'da önem kazanır, çünkü en eski merkezler yavaş yavaş terk edilerek Veies, Cerveteri, Tarquinia, Vulci gibi tarihsel Etrüsk sitelerinin kurulduğu alanlara kesin olarak yerleşilmektedir.

Tarım aletlerinin gelişmesi, üretimin artması, nüfusun çoğalması, büyük çapta devamlı yerleşim merkezlerinin kurulması; bunlar açıkça birbirlerine bağlı olaylardır. Ailelerden oluşan eski klanların daha yaygın ve kalabalık topluluklarla bütünleşmesiyle çok köklü değişimlerin meydana gelmiş olması gerekir. Bunun gözle görülen belirtisi işbölümünün gelişmesidir, bu da yeni aletlerin ortaya çıkmasının sonucudur: Örneğin çömlekçilerin kullandığı ayak çarkı, büyük ölçekli üretime geçilmesini sağlamıştır ve bu gelişme, açılan yeni pazarlarla doğrudan ilişkilidir. Bu iki neden, el işçiliğini, doğrudan tüketime yönelmiş olan aile çevresinden ayırır ve uzmanlık isteyen mesleklerin ortaya çıkması için gerekli koşulları yaratır. Bu yeni oluşumun karşısına yeni bir etken çıkar: Varlığı Miken döneminden başlayarak gittikçe güçlenen ve sonunda Güney İtalya kıyılarında koloniler kurmaya kadar giden Yunan öğesi ile kurulan ilişkiler. Yunan seramiklerinin Roma'ya ithali ilk olarak işte bu yıllarda başlar (8. yüzyılın üçüncü çeyreği). Aynı zamanda Yunan ustalarının da Latium'a gelmelerinin ve gelirken yeni bir aleti de getirmelerinin bu yıllara rastlaması gerekir: Bu yeni alet, çömlekçi çarkıdır. Çarkta yapılan yerli seramiklerin üretimi bu tarihte ya da bundan az sonra başlamıştır.

En eski Yunan kolonisi olan Pithecusa (bugünkü İschia), daha sonraki tarihlerde görülecek olanlar gibi basit bir koloni değildir. İschia'nın kuruluşu Yunanlıların en eski yerleşmelerinden kolonilere geçiş dönemine rastlar; Yunanlıların bu bölgeyle ilgilenmeleri Etruria ve Sardinya'da

bulunan madenler yüzünden olabilir. Proto-kentsel uygarlığın gelişmesi Orta İtalya'nın maden ürünlerine ulaşmayı olanaksız kılıyordu, bu nedenle İschia Adası'na yerleştiler. Büyük Yunanistan'ın en büyük kolonisinin aynı zamanda anavatana en uzağı olması da bu yüzdendir; son yılların keşifleri Etruria'dan ve Elbe Adası'ndan gelen demirin, 7. yüzyıldan itibaren İschia'da işlenmeye başladığını ortaya çıkarmıştır.

Bu ekonomik olaylarla aynı tarihte, büyük önem taşıyan sosyal çalkantılar da görülür. Latium uygarlığının başlangıç dönemlerinden kalan yeraltı mezarlarındaki lahitlerde düzey ve kültür bakımından tam bir benzerlik vardır: Sosyal sınıf ya da ekonomik durum açısından belirli bir ayrım yapmayan, eşit koşullar içinde yaşamış bir toplum buluruz karşımızda. Fakat Latium'un proto-historyasının daha yeni dönemlerindeki toplum, ilk ekonomik ve sosyal farkların belirdiği bir toplum türüdür. Bu değişimler yeraltı mezarlarında görülebilir; birçok "yoksul" mezarının yanında çok masraf edilmiş kabirler çıkar ortaya; gerek içindeki eşyanın niteliği, gerek kullanılan malzeme (altın, kehribar) ve özellikle mezara yerleştirilmiş eşyanın çokluğu bunların zengin kabri olduğunu belirler. Bu olayı yukarıda tanımlanan nüfus artışı, yeni tekniklere bağlı olarak işbölümünün ortaya çıkması ve bir "pazar"ın oluşması gibi öteki olaylardan ayırmanın mümkün olmadığı açıkça anlaşılır. Ancak, belirleyici öğe, eskiden bölünmeyen ve köyün ortak malı olan toprak üzerindeki yeni mülkiyet ilişkileridir. Başka bir deyişle, özel mülkiyet ilişkilerinin ağır basması gerçek aristokrasilerin oluşması için gerekli ön gerçektir ki bunların varlığı, ekonomik planda olsun, öğreti planında olsun ileri demir çağına ait yeraltı mezarlarıyla doğrulanmıştır.

Servetin böylece belli merkezlerde toplanması ve bir soylu sınıfın ortaya çıkması Latium kültürünün yaygın olarak "Doğu'ya dönük" diye nitelenen son döneminde açıkça kendini gösterir (İÖ yaklaşık 700-580). Bu döneme "Doğu'ya dönük" denmesi, kullanılan birçok eşyanın Yakındoğu ülkelerinden (Fenike, Kıbrıs, Suriye, Urartu vb.) ithal edilmesinden ve yine bu Yakındoğu kültüründen esinlenen yerel bir sanatın doğmasından gelmektedir. Bu dönemin kimi mezarlarının olağanüstü zenginliği karşısında insan hayrete düşer: Cerveteri'deki Regolini-Galassi mezarıyla Palestrina'daki Bernardini ve Barberini mezarlarında altın, fildişi, kehribar yüzlerce parça bulunmuştur ki bunların kimi ithal edilmiş kimi İtalya'da yapılmıştır. Çok daha gösterişsiz öteki mezarlar yanında bunlar kuşkusuz

birer istisnadır. Bu dönemin genel görünümü Castel di Decima yeraltı mezarından çıkan buluntularla yeniden canlandırılabilir. Çok yeni tarihli olan bu kazı 7. yüzyıldan kalma büyük bir mezarlığı gün ışığına çıkardı. Bu malzeme arasında pahalı eşyanın yanında orta değerde parçalar da bulundu. Böylelikle, esas olarak egemen bir soylu sınıfla *cliens*'lerden oluşan, bunların yanında şu ya da bu şekilde bir tür toprak kölelerinin de ayrı bir sınıf olarak bulunduğunu düşündüren, henüz çekirdek halinde sınıflı bir toplum görüntüsü yavaş yavaş canlandırıldı.

Bu dönemde ortaya çıkan kültür sıçraması bir başka önemli olayın sonucudur: Yazının kullanılmaya başlanması. Etruria ve Latium'da bulunan en eski örnekler 7. yüzyılın başından kalmadır. İlk Latince yazı Palestrina'da altın bir toka üzerinde görüldü. Latince için kabul edilen alfabe (Etrüsk dili de aynı alfabeyi kullanır) Khalkis Yunancasının kullandığı alfabedir, Yunan kolonisi Cumes'den alınmıştır. Bu site ile ilişkilerin çok sıkı olduğu anlaşılmaktadır. Yazının kullanılmaya başlaması yukarıda sözü edilen büyük değişimlerin sonucudur. Yazı önceleri çok az sayıda kişinin zaman zaman başvurduğu bir aristokrat lüksüydü; kültür – seçkinlerinki bile– büyük ölçüde sözlü kültürdü. Ancak Doğu'ya dönük dönemin sonunda ve kent yapısının oluşmasından sonra, yazı genel yaşama girmenin koşullarına kavuştu. Anıt üzerinde görülen ilk yazıt Roma Forumu'ndaki dikilitaştır (Niger Lapis'in altında bulundu). Bunun tarihi İÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreği olabilir.

Sistemin kurulmasına yardımcı olmuş ilk sosyo-ekonomik etkenler kısaca da olsa aydınlandığına göre, Roma'nın coğrafi durumunu gözden geçirmek ve tahminleri değerlendirmek için artık daha sağlam ölçütlere sahip olduğumuz söylenebilir. Temel öğelerden birincisi nehirdir: Tiber, Orta İtalya'ya giren doğal yolların başında gelir, çünkü o günün ilkel koşullarında karadan gitmek çok daha zahmetliydi. Orte'den sonra gemiler nehir yolu ile denize kadar gidebilirlerdi. Buradan, yani Etruria'nın içlerinden başlayarak tarım ürünlerinin, maden cevherlerinin ve kerestenin taşınmasında nehirden yararlanılıyordu: İmparatorluk dönemine kadar nehrin sığ yerlerini belirten işaretlerin kullanıldığını gösteren kanıtlar bulunmuştur. Dolayısıyla, Roma'ya ithal edilen ilk Yunan seramiklerinin, en eski nehir limanı olan Boarium forumundan gelmiş olması bizi şaşırtmamalı.

Bu doğal yol güney Etruria'yı (Vulci, Tarquinia ve Cerveteri'den geçerek) Güney Latium'a ve Campania'ya bağlayan başka bir anayol ile kesişiyordu; Alba kenti tepeleri hizasında ikiye ayrılıyor, bunlardan biri Sacco Vadisi'ni (gelecekteki Via Latina) öteki ise Pontino Ovası'nı (gelecekteki Via Appia) izliyordu. Tiber Nehri birkaç yerde geçit veriyordu, suyun akış yönünde, Tiberina Adasının hemen yakınındaki geçit doğrudan Boarium forumuna çıkardı. Çok eski çağlarda özellikle yaylaya çıkan sürülerin buradan geçmiş olmaları gerek. Fakat bu yolun önemi daha çok proto-historya çağının sonuna doğru ortaya çıkacaktır, çünkü bu çağda bölgenin ilkel köyleri yavaş yavaş genişleyerek kentsel bir yapıya kavuşacaklardır. Nehrin geçit verdiği yerde Sublicius köprüsü diye anılan ilk ahşap köprünün, eski bir geleneğe göre 640-616 yıllarında Roma'da egemen olduğu saptanan son Latin hükümdarı Ancus Marcius tarafından inşa ettirildiği savını bir rastlantı olarak görmemek gerek. Anlatıldığına göre bu kral, Tiber Nehri'nin sol kıyısında, Roma ile deniz arasında bulunan bütün yerleşim merkezlerini ele geçirip tahrip etmiş, orada yaşayan halkı Aventino tepesine sürmüş ve Ostia limanını kurmuş; ayrıca nehrin sağ kıyısında bulunan Janiculum tepesini de tahkim etmiş. Bütün bunlar Boarium forumuna giden yolların tümünün bilinçli ve düzenli bir şekilde ele geçirildiğini açıklıyor: Nehrin geçit verdiği yerde artık bir köprübaşı oluşmuştur; öbür uçta ise Vallis Murcia arasından güneye yönelen yol, tahkim edilmiş iki tepe arasından, Palatium ve Aventino arasından geçmektedir. Öte yandan Tiber ağızlarının işgali nehir yolunun yavaş yavaş ele geçmesini sağlamış; sol kıyıdaki yerleşim merkezlerinin tahribi, Roma ile bağlantıyı gerçekleştirmiştir.

Etruria ile Büyük Yunanistan yolu üzerinde başlıca kavşak noktası olan Roma'nın konumunu böylece daha iyi kavrıyoruz: Bu site gerçekten, kesin bir sosyo-ekonomik çerçeve içinde yerini alan bu yol kavşaklarının yavaş yavaş bir yapı kazanmalarının sonucudur. Bütün bu öğelerin olgunlaşması, doğuya yönelik en son döneme (İÖ 7. yüzyılın son onyılları ile 6. yüzyılın ilk onyılları) rastlar. Temelleri artık atılmış bulunan tarihsel sitenin "kuruluşu", Etrüsk Tarquinius hanedanının eseri olacaktır.

Demek ki, bir dereceye kadar gelişmiş bir işbölümüyle, kendisine bağlı bir kırsal çevreye dayanan ekonomik ve sosyal bir kuruluş olarak toprak birimleri içindeki akrabalık bağlarına dayanan köken ilişkilerinden daha ileri bir sosyal kuruluş olarak sitenin, İÖ 600 yıllarında doğmuş olabileceğini söyleyebiliriz. Roma'yı özellikle ele aldığımızda bu süreç, en

son bulgularla son derece zenginleşen bir dizi arkeolojik verinin ışığında izlenebilir. Boarium forumundan sonra Forum'u da inceden inceye gözden geçirmek gereklidir. Kazıların ortaya koyduğuna göre Capitolium ile Palatium arasındaki vadi 7. yüzyıl sonuna doğru bütünüyle değişikliğe uğramış ve tutarlı bir düzenlemeye tâbi tutulmuştur. Sitenin ilk politik, dinsel ve ekonomik merkezi işlevini gören Forum ve Comitium'un ilk döşeme taşları bu yıllarda yapılmıştır. Bu verileri, Roma'nın ilk Etrüsk Kralı Büyük Tarquinius tarafından inşa edilen *cloaca maxima* (ana lağım) ile ilgili bilgilerle karşılaştırmak gerekir: Bilinen şu ki vadinin ortasından geçen ve onu bataklığa çeviren derenin yatağı değiştirilmiş olmasaydı Forum, ilk taşları döşendikten sonra kent meydanı olarak kullanılamazdı. Edebiyatın sağladığı bilgiler burada bir kez daha arkeolojik verilerle doğrulanıyor. Bu ilk izlenimi destekleyen başka öğeler de var: Regia'da yapılan son kazıdan anlaşıldığına göre ilk büyük yapı (kuşkusuz kral konutunun bir bölümü) 7. yüzyılın son çeyreğinde birkaç kulübenin işgal ettiği bir alanda inşa edilmiş. Ama başlangıçta *domus* Regia'nın yanındaki *domus publica*, *pontifex maximus*'un konutu (bu arada, cumhuriyet döneminde sadece dinsel görevlerde kralın yerini alan ve bu görevi onun adına yerine getiren rahip olan *rex sacrorum*'un konutu da) ve Vesta tapınağıyla birlikte *atrium vestae* (ki bunların krallık konutunun yerinde kurulduğu açıktır) muhtemelen *domus* Regia'nın bir bölümünü oluşturuyordu. Bu tapınağın hemen yakınındaki kuyulardan çıkan en eski buluntular da 7. yüzyılın son yıllarından kalmadır.

Forum'un öteki ucuna gidersek, Arx yamaçlarında politik toplantıların yapıldığı meydan olan Comitium ile karşılaşırız. En son çalışmalardan alınan sonuçlara göre Comitium'un kullanılmaya başlandığı tarih 7. yüzyılın sonudur ve bu alanın ilk döşeme taşlarının da bu tarihte kaplandığını düşünmek gerekir. Bu tarihten hemen sonra gelen dönemlerle Forum'un başka noktalarında saptanan tarihler arasında uygunluklar görülmüştür.

Bu çağla ilgili kamu belgelerinde yazı kullanılmış olması, hukuk ve din konularında kamu hizmetleri için ayrılmış bir kent bölümünün varlığını kesin bir biçimde kanıtlar. Kentin doğuşunun tartışılmaz belirtisi olarak görünen mekân ve zamanın tümüyle yeniden yapılanma aşamaları 7. yüzyılın sonu ile 6. yüzyılın ilk yarısı arasındaki kısa bir sürede, "Etrüsk" döneminde yoğunlaşır.

Gruplaşmış köylerden oluşan protohistorya toplumlarında "mekân", kesin sınırları bulunmayan, düşmanlarla ve tehlikelerle dolu olduğu kabul edilen belirlenmemiş soyut bir kavramdır. Köy ve köyün yakın çevresi kapalı, pozitif kutup olan mekânın karşıtıdır. İki köy arasında boş bir mekân vardır, bu mekân çatışma ve savaş alanıdır. Daha önce de işaret edildiği gibi mekân düzleminde bakıldığında, site aşamasına geçiş, "kimseye ait olmayan bu arazinin" bir bölümünün, köyle bütünleşerek yapılanması ve herkesçe kabul edilerek saptanmış kurallara uygun savaşımların yapılması için karşı karşıya gelinen bir mekâna dönüşmesi anlamını da taşır. Başka bir deyişle, kanlı savaşlar, yerini artık "sözcüklerin savaşı"na bırakmıştır: Politika doğmuştur, onunla birlikte de *polis.* Gerçekten, Forum'un ve Comitium'un sitenin politik merkezleri olarak doğuşuyla ilgili geleneğin ardında efsaneye dayanan bir kurmaca-tarih yatar: Bu mekânın, *lacus Curtius*'tan *sacellum Cloacinae'*ye, *Niger Lapis*'ten Jüpiter Stator tapınağına kadar olan en önemli yerleri, Latinlerle Sabinler, Romulus'la Titus Tatius arasında geçen geleneksel savaşımın izlerini taşır ve kentin ilk kuruluşuyla ilgili gerçek efsane-topografyasını yeniden canlandırmamıza olanak sağlar. Kentin politika merkezi, savaş halinde olan iki halk arasında barışın Comitium'da onaylanmasıyla ortaya çıkmış olur. Antik gelenek Comitium'un (bu Latince sözcüğün köken olarak anlamı açıktır: *cum ire*), Romulus'la Titus Tatius'un karşı karşıya gelip düşmanlıklara son vererek daha geniş bir Roma-Sabin topluluğu oluşturmalarının sonucunda ortaya çıktığını aktarır. Burada bir kuruluş efsanesinin açık izlerini görüyoruz ki bu, bir "politik mekân"ın tarihsel oluşma biçimini belirliyor; gerçekleşme tarihini yaklaşık olarak İÖ 600 yılı olarak saptayabiliriz. Kentin kuruluşu sırasında uygulanan törensel kurallara ilişkin bilgileri (Etrüsk kaynaklarından günümüze ulaşan bu törenin, yapılan tarihsel uygulamayı aynen aktarmış olması çok olasıdır) Plutarkhos, bize en eksiksiz biçimiyle *Romulus'un Yaşamı* adlı eserinde aktarmıştır; bu bilgilerin de daha eski bir kaynağa, Varro'ya dayandığı anlaşılmaktadır. Kentin kuruluş töreninde sırasıyla iki önemli evre vardır: Herkesçe bilinen birincisi *pomerium*'un (kentin kutsal mekânını belirleyen hat) bir sabanla çizilip belirlenmesi; ikincisi de, kent için en uygun merkezin belirlenmesidir —bu da *Mundus*'tan başka bir yer olmayacaktır: İnsan eliyle açılmış, kurulmakta olan yeni kentin gelecekteki yurttaşlarının, elde ettikleri ilk ürünle o ürünü veren araziden getirdikleri bir avuç toprağı, simgesel olarak içine attıkları çukur. *Mundus,* Plutarkhos'un bize belirttiği

yerde, Comitium'un yanındadır kuşkusuz (Palatium üzerinde olduğunu ileri süren modern varsayım dayanaksızdır); bu konuda Macrobius'un verdiği bilgi, söz konusu çukurun Satumus tapınağı önünde uzanan alanda bulunduğunu kesin olarak saptamamıza yardım eder: Bu çevrede, Septimus Severus dönemindeki yenilenmiş haliyle korunmuş olan *Umbilicus Urbis*'in bulunması, sorunun çözümlenmesini sağlar; bu anıt, adından da anlaşılacağı gibi, kentin merkezidir, dolayısıyla da "Mundus"la özdeşleşmiştir. Demek ki bir kentsel mekânın ortaya çıkması, birbirini tamamlayan ve birbirine sıkıca bağlı iki işlem gerektiriyor: Topluluğu ilgilendiren etkinliklerle politik etkinliklerin gerçekleşeceği bir merkez noktasının belirlenmesi, aynı zamanda kutsal olan (*pomerium*) ve olmayan (surlar) dışa dönük bir sınırın çizilmesi. Anlatılagelen tarihe göre kent surlarının Roma'nın sondan bir önceki kralı Servius Tullius'a maledilmesi kuşkusuz bir rastlantı değildir. Ülkeyi oluşturan boyların saptanması, yurttaşların *centuria*'lara ayrılması vb. gibi arkaik sitenin yapılanmasını sağlamlaştıran önlemleri de, 6. yüzyılın ortasına rastlayan onyıllarda yine bu kralın almış olması olasıdır.

Kentin "içinde" bir bölgenin sınırlarının çizilmesi öteki bölgeleri geri plana iter; bunların arasında önemli olanlar da bazen yavaş yavaş bu önemlerini yitirirler. Aynı şekilde bir yurttaş grubunun varlığı yurttaş olmayanı kesin olarak grubun dışına iter, oysa daha önce, ortak bir atadan gelen ailelerin bir araya toplanması doğallıkla ve açıkça yapılıyordu. Böylece, kuruluşunda sitenin bir bölümünü oluşturan Boarium forumu ve Aventinus bölgesi sitenin dışında kalır, çünkü burası liman özelliklidir, gelgeç yeridir, dış dünyaya açıktır. Bu dışlamaya, Cumhuriyet döneminin başında *patricius*'larla plebler arasında ortaya çıkan ve tohumları 6. yüzyılda atılmış olan toplumsal kutuplaşma da eklenir. Bunun özellik gösteren bir sonucu da, bu bölgede daha o dönemde, yerli soylarla ilgisi olmayan ibadetlerin yoğunlaşmaya başlamasıdır: Bunlar, Fortuna’dan, Yunan kökenli olduğu kuşku götürmeyen Ceres ibadetine, Liber ve Libera'ya, Flora ve Mercurius'a kadar uzanan ibadetlerdir. S. Omobono'nun "kutsal mekân"da yaptığı kazı, bu sunaklardan birini, tapınakların en eski yapılış evrelerinin zamandizinsel olarak ortaya konmasıyla Servius Tullius tarafından yaptırıldığı doğrulanmış gibi görünen Fortuna ve Mater Matuta sunağını belirli bir kesinlikle tanımamızı sağladı. Bir hanedan ibadeti olan Fortuna hakkındaki bilgilerimize dayanarak bu tanrıçada, değişik yönleriyle Yunanlıların Aphrodite'sinde ve Romalıların Venüs'ünde de gördüğümüz

Fenike Tanrıçası Astarte'yi bulduğumuzu ileri sürebiliriz; Pyrgi'de yapılan verimli kazılarda bulunan, hem Fenike hem de Etrüsk dilinde kaleme alınmış yazıtlar bugün bize, bu tapınma biçimlerinin İtalya'da daha İÖ 6. yüzyıldan başlayarak var olduklarını kanıtlama olanağını sağlıyor.

Bir yandan kentsel mekânın sınırları çizilirken bir yandan da zamanın düzenlenmesi yolunda çalışmalar sürmektedir. Romalıların hukuk ve din konularında tutucu olmaları, tarih açısından büyük önem taşıyan bir belgenin bize ulaşmasını sağladı: Bu, *Fasti Numani* dediğimiz, yani Cumhuriyet döneminin sonuyla İmparatorluk dönemlerine ait daha yeni takvimlerin içinde giderek önemini kaybetmiş olarak rastladığımız, eski bayramlar takvimidir. Tarihleri iyi bilinen bazı ibadetlerin bu takvimde bulunmamasına dayanarak bu eski bayramlar takviminin zamandizinini doğruya yakın bir biçimde saptayabiliriz: Eksik olan bu ibadetler arasında Capitolium üçlüsü, Aventinus'un pleb üçlüsü ve özellikle Fortuna ibadeti sayılabilir ki bu sonuncunun 6. yüzyılın ilk yarısında alınmış olduğu artık kesinleşmiştir. Demek ki bu tarihten önceki tarihlere itibar etmesek de olur. Öte yandan daha o zamandan Etrüsk etkisi taşıyan ibadet tarzlarının (örneğin *Volturnus*; bu ibadet tarzında son yıllarda Tiber adının Etrüskçesi saptandı) bulunması, 6. yüzyılın son çeyreğinden öncesine ait herhangi bir tarihlemeyi hemen hemen olanaksız kılmaktadır. Bundan çıkarabileceğimiz sonuç, Roma takviminin kentin kuruluşu ile aşağı yukarı eşzamanlı olduğudur. Bu *feriale* (bayramlar takvimi) içinde, daha eski takvimlerin (yılın on aya bölünmesi, başka başka aylarda yılbaşı ilan edilmesi ve bazı kültür öğelerinin birbiriyle uyuşması gibi) bulunması, kentin, köylerin büyümesinin tarihsel bir sonucu olduğunu ortaya çıkarır.

İÖ 5. yüzyıl, daha önceki dönemdeki hızlı büyümeye karşı, çok karanlık ve içine kapanık bir evre oluşturur. Bu gözlem sadece Roma için değil, Etruria'dan Büyük Yunanistan'a kadar İtalya'nın geri kalan bölgeleri için de doğrudur. Batı ovalarına inen dağ halklarına, örneğin Volsci'lere karşı sürdürülen dış savaşlara, *patricius* ve plebler arasındaki iç çatışmalar da eklendi ve sonuçta plebler yavaş yavaş yönetenler sınıfına yaklaştı. Bu karanlık dönem hakkında daha geniş bilgimiz olsaydı, sonra gelen ve yeni bir kentsel ve ekonomik gelişmeye sahne olan çağı daha iyi anlayabilirdik.

Güçlü bir komşu olan Etrüsk sitesi Veies'e karşı girişilen savaşın kazanılmasını (İÖ 396) ve Galyalıların geçici istilalarını izleyen yıllarda (Romalılar bu istilanın önemini abartmışlardır) pleb sınıfının iktidara

gelmesiyle, önceki yüzyılda derin izleri bulunan uzun savaşım sona erer. Licinae Sextiae (İÖ 367) yasalarıyla, *nobilitas* adı altında, *patricius* ve pleblerden oluşan daha kalabalık yeni bir yönetici sınıf ortaya çıkar. Kent yönetiminin genişlemesine yol açan bu olayı 4. yüzyılda İtalya'yı sarsan sosyal değişimlerin bütünü içinde görmek gerek: Bu dönem hakkında bütün bildiklerimiz, Etruria ve Büyük Yunanistan arasındaki alanda sosyoekonomik ve kültürel durumun altüst olduğu konusundaki izlenimleri doğrular. Sınırlı bir yurttaş sınıfına dayanan eski dengeler geniş halk tabakalarının baskısı altında bozulmuştur, çünkü küçük ve orta toprak sahipliğinin yayılmasıyla ekonomik bağımsızlığa kavuşan bu sınıf politik iktidara ortak olmak için ağırlığını duyurmaya başlamıştır. Olay, yerel koşullara göre değişen görünümlerde ve değişik sonuçlarla ortaya çıkar. Örneğin Yunanlılarla Büyük Yunanistan'ın yerli halkı arasındaki ilişkilerde söz konusu olay, bu iki etnik öğenin az çok kaynaşmasına yol açacaktır; ya da Yunanistan'dan bir grup yeni kolonun gelmesi söz konusu olacaktır (Büyük Yunanistan'a ve Timoleon'un Sicilyası'na). Bu yeni akımlar sosyal temelleri oldukça yaygın ve o güne dek İtalya'da görülmemiş boyutlara ulaşan kentsel yapıların doğmasına neden olacaktır. Uzaktan uzağa yaklaşık bir tanımla "demokratik" denebilecek yeni politik şekiller oluşacaktır ki eğilimleri, radikal demokrasi ile ılımlı oligarşi arasında değişecektir. İdeolojik açıdan bunun yansımasını, bu dönemi belirleyen ve "koine" medio-italik adı verilen çok büyük kültürel bağdaşmada görüyoruz: Bunun en yoğun ve en verimli devresi iki kuşağı aşmaz (yaklaşık 330-270) ve sonraki yıllarda hızla bunalım dönemine girer. Cumhuriyet'in sonunda bu dönem örnek alınacaktır ve Roma'da *optimates*lerden *populares*'e dek karşıt politik gruplar arasında anlaşmazlık görülmeyecektir.

İtalya’da Roma kentinin üstünlüğü yavaş yavaş bu yıllarda temellenmeye başladı; bu üstünlüğü harekete geçiren de kuşkusuz önce nüfus artışı ve buna bağlı toprak edinme hırsı oldu. Öte yandan geleceğin "emperyalizmi"nin silik bir önbelirtisi, yeni aristokrasiye bağlı birkaç egemen ailenin çevresinde belli belirsiz görünmeye başlamıştır, bunlar özellikle Helen kültürüyle iyice kaynaşmış olan, bu nedenle, İskender'in fetihlerinden sonra meydana çıkmış Doğu Akdeniz krallıklarından gelen çeşitli telkinleri yorumlayabilecek durumdaki ailelerdir. Nüfus yoğunluğu, kurulmuş olan ve sayıları gittikçe artan Latin kolonilerinde ve giderek daha uzak bölgelerde, İÖ 338 yılından itibaren artık kendini açıkça belli

etmektedir. Campania bölgesinin, iç Etruria'nın ve Padova çevresinin verimli ovaları özellikle daha çekici görünüme bürünür, buna karşılık Apenin dağlarının ötesindeki Doğu İtalya bölgeleriyle bir süre kimse ilgilenmez. Bu durumda önce Samnitler ve Etrüskler, sonraları Yunanlılar ve Keklerle çıkmış olduğunu sandığımız kaçınılmaz çatışmalar bu yayılmanın aşamalarını oluşturur. Bunun dışında Roma'da paranın ilk olarak ortaya çıkmasıyla birlikte kullanım değerinden fazla dolaşım değeri olan ve Roma emperyalizminin ilk belirtileriyle ilişkili, en azından çekirdek halinde farklı bir ekonomik etkenin bulunduğu da açıkça görülür (çıkış tarihi tartışmalıdır, ancak 3. yüzyılın sınırları içinde olduğunu söyleyebiliriz).

İÖ 4. yüzyılda bile açıkça belli olan bu yayılma eğilimi 3. yüzyılda artık kendini iyice göstermeye başlamıştır. Aynı tarihte bu medio-italik diye adlandırabileceğimiz toplum modelinde bir bunalım baş gösterir. Bunun belirtilerini, Pyrrhus'un seferi sırasında (280-275) ve sonrasında, daha belirgin bir biçimde de Etruria'da görmek olanaklıdır. Birinci Pön Savaşı'nın Sicilya'da, ikincisinin Güney İtalya'nın geri kalan bölümünde meydana getirdiği ağır sarsıntılar kesin yıkılışın nedenleri olmuştur. Bu çöküşlerin bütün sorumluluğunu yalnız 3. yüzyılın savaşlarına yüklemek yanlış bir görüştür: Bu savaşlar sadece, çökmekte olan yapıya indirilen son darbedir. Bu durum örneğin Hannibal Savaşı'ndan en çok zarar almış bölgelerden biri olan ve kısa zamanda kalkınmayı başaran Campania bölgesinde görülür, çünkü bu bölge Büyük Yunanistan'ın geri kalan bölümünden farklı olarak, 2. yüzyılda kendini kabul ettirmiş ve Cumhuriyet'in son dönemini belirleyecek olan yeni kalkınma modeline uymuştur.

Roma emperyalizminin Cumhuriyet'in sonunda doğmuş olmasında ekonomik etkenlerin rolü üzerine bugün yapılan tartışma, bize iyi tanımlanmamış bir sorun örneği gibi görünüyor. Bu tartışma esas olarak gereğinden çok bölünmüş ve uzmanlaşmış bir araştırmaya bağlı ve tarihin en karmaşık sorunlarından birini, bütün yansımalarını global bir şekilde ele almadan, bir tek yaklaşım yoluyla çözümleme iddiasında bulunan yöntem uygulamalarından kaynaklanıyor. Özellikle, *prosopographique* yönteme dayalı birçok araştırma bu durumdadır. Bunlar, seçkinler kuramını (hatta kimi zaman bu seçkinlerin, hareketlerinin ideolojik doğruluğu konusunda bize bıraktıkları kanıtlar güvenle kabul edilir), Cumhuriyet sonu döneminin bütün politik tarihini açıklamak için tek geçerli yöntem olarak görme eğilimindedirler. Oysa Roma edebiyatından çağımıza kalan belgelerde

ekonomik gerekçelere ancak bölük pörçük rastlanması böyle bir tutumu hiçbir zaman haklı göstermez. Şurası kesindir ki, bu türden ekonomik gerekçeleri küçümseyen yönetici aristokrat sınıfı ideolojik düzlemde bunları hiç düşünmeden bir kenara itecektir; ancak farklı belgelerin, özellikle arkeolojik ve yazıtsal belgelerin de dikkate alınmasıyla, artık sadece olayları yansıtmakla yetinmeyen ve eski toplumun gerçeklerine daha yakın düşen sonuçlar elde etmeyi bekleyebiliriz. Roma'nın iç değişimlerinin ve dışa açılmasının temelinde, antik İtalya'nın yapısına yeni bir biçim vermiş olan ekonomik çalkantıların bulunduğunu, bu belgelere dayanan incelemeler giderek daha açıkça göstermektedir.

İÖ 2. yüzyılda Roma Devleti'ni bütün kurumlarıyla sarsan ağır bunalım, o çağın İtalyan toplumunun çözülmesinden kaynaklanır; bunun nedeniyse Roma'nın girişmiş olduğu fetihlerdir. Bu toplumun çatısını oluşturan küçük bağımsız devletler, sınırları çok daha geniş bir politik topluluk içinde az zamanda aşınıp dağıldılar. 3. yüzyılın korkunç savaşları da bu aşınmaya hız verdi. Fakat politik yapısı küçük bir *polis*'in boyutlarına göre olan istilacı site de, sürekli yayılma halinde bulunan bir imparatorluğun yönetiminde güçlüklerle karşılaşmaya başladı ve çok ağır sorunları çözmek zorunda kaldı. Küçük toprak sahiplerinin kırsal bölgeye sırt çevirip kent proletaryasına katılmalarıyla, toprakların çok büyük bir bölümünün belli sayıda kişilerin elinde toplanması ve bu toprakların özgür bir çalışma düzenine göre değil, özellikle Akdeniz'in doğusundan "ithal" edilmiş çok sayıda köle çalıştırılarak işletilmesi aynı tarihe rastlar. Ortaya çıkan bu yeni durumda geçim amacıyla yapılan üretim azalmaya başlar, yerini orta boyutlarda, uzmanlaşmış tarıma bırakır: Üretilen mallar satılmak ve ihraç edilmek içindir. Bir de buğday ekimi ve koyunculuk yapan büyük *latifundium*'lar vardır (daha çok Sicilya ve Güney İtalya'da).

Politik açıdan bu durum, önceki döneme özelliğini veren ve getirdiği çözümlerle vatandaş topluluğunun çok büyük bir bölümünü içine alan dengelerin ortadan kalkmış olmasıyla kendini gösterir. Böylece senato oligarşisi daralmış, iktidar, tabandan gelecek her çeşit yenilenmeye karşı çıkan az sayıda ailenin tekeline geçmiştir.

Bundan doğan sosyal gerilimler kentin pleb sınıfının huzursuzluklarıyla kendini gösterir; bu sınıf yoksul kalmış mülk sahipleri ve azad edilmiş kölelerin de katılmasıyla büyüyen, egemen sınıfların elinde her an kullanılmaya hazır dağınık bir sosyal gruptur. Politika böylece soylu gruplar

arasında bir çatışma şeklini alır, çünkü gerek ekonomik gerekse ideolojik bakımdan bu ölçüde dağılmış bir sosyal duruma hâkim olabilecek yalnızca onlar vardır. 2. yüzyılın ihtilalci *tribunus*'larının ve özellikle *Gracchus*'ların egemen sınıftan çıkmaları bir rastlantı değildir. Bunlar egemen sınıftan birkaç ailenin haksız yere ele geçirmiş olduğu *ager publicus*'un topraklarını kent ve kır proletaryasına dağıtarak daha önceki durumun biraz benzerini yeniden canlandırmayı denediler. Ancak olayın kökeninde yatan "emperyalist" yayılma eğilimini ters yöne çevirmeden bu girişimin başarı sağlamasına olanak yoktu, oysa buna ne kimsenin gücü yeterdi ne de böyle bir istek vardı. İki kardeşin tasarısı; hatta, Roma şövalyeleri, İtalikler ve kent plebleri gibi dağınık güçleri soylulara karşı bir plan çevresinde birleştirmeye uğraşan Gaius'un politik bakımdan daha olgun tasarısı bile acı bir biçimde bozguna uğradı. Aynı tarihlerde güneyin kırsal bölgelerinde görülen geniş çapta köle ayaklanmaları da tutarlı bir programın ve herhangi bir politik görüşün yokluğu yüzünden başarısız kaldı. Görünürde *nobilitas* kazanmıştı ama gerçekte bu zaferler onu yıkıma götürdü. Sonunda kabul edilen çözüm, ayaklanan *tribunus*'ların yenilmelerini izleyen onyıllarda yavaş yavaş gerçekleşen iki yeni olayla belirlendi: Bunlardan ilki, Romalı ve İtalik proleter kitleyi yeni açılımlara yöneltmek amacıyla profesyonel bir ordunun kurulmasıdır; bu kitle, sonunda "savaş beylerinin" hizmetine girecek ve yönetenlerin kafalarında tasarladıkları gibi *clientela*'yı oluşturacaktır (bunlar, İÖ 1. yüzyılda çıkacak ve Cumhuriyeti çökertecek olan iç savaşların ilk belirtileridir); bunlarla aynı zamana rastlayan ikincisi de, İtalik müttefiklerin baş kaldırması ve bunun sonucunda da İtaliklerin tümüyle Roma vatandaşlığına kabul edilmeleridir. Bu genişleme de, ilk kuruluş biçimini hâlâ korumaya çalışan site-devletin zaten sallanmakta olan kuramlarının kesin olarak yıkılıp gitmesine neden oldu. Böylece, pek de uygun olmayan bir deyişle yaygın olarak "Roma devrimi" adı verilen olguya yol açacak olan koşulların tümü gerçekleşmiş oldu; yani, cumhuriyetçi eski yönetici sınıfın, başka bir deyişle *nobilitas*'ın yerini yeni bir yönetici sınıfın almasına, buna bağlı olarak da devlet kuramlarının dönüşüme uğrayarak Principatus düzeninin kurulmasına yol açan koşullar oluştu. Eski kuruluş ile yeni politik durum arasında İÖ 1. yüzyılın iç savaşları sonunda adım adım ortaya çıkan ve görünüşte bir uzlaşmayı andıran bu yeni iktidar, aslında profesyonel bir ordunun ve İtalik kökenli

"orta sınıfların" desteğine dayanmaktadır: Daha önce iktidarı Augustus'a teslim etmiş olanlar da aynı güçlerdir.

TARİH

Fernand Braudel

AKDENİZ'İN TARİHİNİ bütün olarak alırsak, insanın akıl yetisini aşan büyüklükte, dağınık, çelişkili, arkeolog ve tarihçilerin gereğinden fazla inceledikleri bir âlem içinde altı ila onbin yıllık bir tarih birikimi çıkar karşımıza; bu, her çeşit makul senteze meydan okuyan bir bilgi toplamıdır. Doğrusunu söylemek gerekirse, Akdeniz'in geçmişi uzak Çin tarihi kadar yoğun katmanlar halinde birikmiş bir tarihtir.

Önce uygarlıklar.

Eğer ille de bir genel görünüm vermek gerekiyorsa kendimize bir yol seçmek zorundayız. Bunun için de en iyisi Akdeniz’in kendisine başvurmak, bugünkü Akdeniz'in esas yaşamını, gözle görünen dengesini ve belki de eski dengelerini dikkatle araştırmak olur. Bu konuda, hemen ve kesin olarak akla gelen şey şudur: Bugünün politik bölünmelerinin ötesinde Akdeniz, üç ayrı kültür topluluğu, üç büyük ve canlı uygarlık ve bunların temelden farklı düşünce, inanç, yeme içme, yaşama biçimidir... Gerçekte bunlar, neredeyse dünya kurulalı beri, hiç değilse yüzyıllardan bu yana dişlerini her an birbirine göstermeye hazır üç canavar, yazgıları asla birleşmeyecek üç ayrı kişiliktir. Bunların kendilerine çizdiği sınırlar devletlerinkini hiçe sayar; bu sınırların o üç canavar için, sirk soytarısının sırtına geçirdiği giysiden, hem de en incesinden farkı yoktur.

Akdeniz tarihinin çeşitli iniş çıkışları ve olayları arasında izleyebileceğimiz uzun süreli yazgılar, gerçekte yalnızca bu uygarlıklardır.

Üç uygarlık var: Önce Batı, belki buna Hıristiyanlık demek daha uygun olur, anlam yüklü eski bir sözcük; belki de Romalılık terimini kullanmak daha yerinde olur: Başlangıçta Latin, sonradan Katolik olan bu kocamış evrenin merkezi dün Roma'ydı, bugün yine Roma'dır; bu evren Protestan dünyasına, Okyanus'a ve Kuzey Denizi'ne, Ren nehrine ve Tuna'ya dek uzanır. Karşı reformun bu nehirler boyunca diktiği barok kiliseler uyanık

nöbetçiler gibidir. Bu evren Atlas Okyanusu ötesi dünyalara kadar gider, sanki Roma'nın çağdaş yazgısı, üzerinde güneşin hiç batmadığı Şarlken İmparatorluğu'nun etki alanını korumaktır.

İkinci evren İslam dünyasıdır, bir ucu Fas'ta bir ucu Hint Okyanusu'nun ötesinde, İS 13. yüzyılda bir bölümü işgal edilip İslâmlaştırılmış olan Güneydoğu Asya'dadır. Batı'yla İslam dünyası, karşı karşıya kedi köpek gibidir. Buna, Batı karşıtı dünya da denebilir, içinde bir arada barındırdığı rekabeti, düşmanlığı, borçluluğuyla, her türlü karşı koymada görülen türden karmaşık davranışların oluşturduğu bir Karşı-Batı. Doğu ile Batı, Germaine Tillion'un terimiyle "birbirlerini tamamlayan düşmanlardır". Ama ne biçim düşman, ne biçim rakip! Birinin yaptığını öteki de yapar. Batı Haçlı seferlerini icat eder ve yaşar; İslam Cihadı, kutsal savaşı icat eder ve yaşar. Hıristiyanlık Roma'ya ulaşır; İslam Mekke'ye ve Peygamber'in kabrine ulaşır, burasını bir merkez yapmasında hiçbir mantıksızlık yoktur, çünkü İslam, Asya'nın derinliklerine kadar çölleri aşmaktadır, çünkü o tek başına "öteki" Akdeniz'dir, çölün eklenmesiyle uzamış Karşı-Akdeniz.

Üçüncü kişilik bugün yüzünü hemen göstermiyor. Yunan dünyası, Ortodoks dünyadır bu. Bugünkü Balkan yarımadasının en azından tamamı, Romanya, Bulgaristan, hemen hemen bütünüyle Yugoslavya, Yunanistan'ın kendisi, antik Hellas'ın anımsandığı ve sanki yeniden yaşadığı anılarla dopdolu Yunanistan; ayrıca, kuşkusuz, o koskoca Ortodoks Rusya. Peki bu âlemin merkezi neresi? Konstantinopolis diyeceksiniz, ikinci Roma ve göbeğinde de Ayasofya. Evet ama Konstantinopolis 1453'ten beri İstanbul'dur, Türkiye'nin merkezi. Güçlü döneminde Balkan yarımadasının tümüne sahip olan Türk İslam, sonradan kendine ait bir Avrupa parçasını elinde tuttu. Başka bir merkez Moskova, üçüncüsü Roma... Kuşkusuz o da rolünü oynadı. Ama o da Ortodoksluğun parlak bir kutbu olmaktan çıktı artık. Peki, Ortodoks dünyası bugün babasız bir dünya mı?

Yüzyılları Geriye Doğru Tırmanırken

Uygarlıkların mükemmel yol göstericiler olduklarını kim inkâr edebilir? Zamanı aşan, süreyi alt eden onlardır. Tarihin filmi bir yandan oynayadursun, sarsılmaz güçleriyle onlar ayaktadırlar. Ve aynı güç onların

kendi alanlarına egemen olmalarını sağlar, çünkü işgal ettikleri topraklar sınır değişikliklerine uğrayabilir fakat en ortada, merkez bölgede onların almış oldukları yer değişmez. Sezar veya Augustus zamanında nerede idiyseler, Mustafa Kemal veya Albay Nasır zamanında da oradadırlar. Zaman ve mekân içinde hareketsizdirler ya da çok az hareket ederler.

Bu hareketsizlik uygarlıkların, ilk bakışta göründüğünden çok daha gerilerde bulunan bir geçmişe kök salmalarını sağlar ve bu uzun süre, ister istemez onların niteliğiyle bütünleşir. Romalılık İsa ile başlamadı. İslamiyet 7. yüzyılda Muhammed ile başlamadı. Ve Ortodoks dünyası da 330 yılında Konstantinopolis'in kuruluşu ile başlamadı. Çünkü bir uygarlık süreklilik demektir, öyle ki bu uygarlık değiştiği zaman –hatta bu değişiklik yeni bir dinin getirdiği derin bir değişiklik de olsa– kendi içinde yaşamaya devam eder ve özünü oluşturan eski değerleri içine sindirir. Valéry ne derse desin, uygarlıklar ölümlü değildirler. Çeşitli sarsıntılara, felaketlere göğüs gererler. Gerekince külleri içinden yeniden doğarlar. Yıkılsalar, harap olsalar da ayrıkotu gibi yeniden biterler.

Yunan uygarlığını ele alalım. Bu uygarlık Yunan alanını tarihin sıfır düzeyine indiren yıkım, kıyım ve istilalardan sonra, İÖ 8. yüzyıla doğru doğar ve kendini belli etmeye başlar. Bugün hâlâ ayaktadır. En azından üç bin yıllık bir süre... Bu uzun yolda başına gelmedik felaket, musibet kalmaz! Yunanistan ve Helen dünyası Roma lejyonları karşısında yenilirler. Fakat Konstantin'in İS 330 yılında Konstantinopolis'i kurmasıyla dört beş yüzyıl süren bu uzun bağımlılıktan, bu esaretten kurtulurlar. Bundan sonra bir Hıristiyan İmparatorluğu başlar ki Roma İmparatorluğu kadar büyüktür. Fakat 395'te bu imparatorluk ikiye bölünür, *pars orientis*, Bizans Yunan İmparatorluğu olur, *pars occidentis* ise Barbarların ayakları altında ezilir; ama Yunanistan bütün gücüyle yeniden doğar. Bu atılım onu binyıl daha yaşatacak, ancak 1453'te Türklerin Konstantinopolis'i almaları her şeyin yeniden ele alınmasını gerektirecektir. Oysa 19. yüzyılda Rus Ortodokslarının ve Avrupa'nın yardımıyla gerçekleşen bir Haçlı seferi Balkanlar'ın Hıristiyan halklarını birer birer kurtaracaktır.

Ortodoks dünyası için söylenenler, kendi koşulları içinde, öteki iki merkez için de doğrudur: Roma ve Mekke. Esas olarak Roma için sıfır noktası İsa'nın doğuşudur. İslam için sıfır noktası Muhammed'dir. Onun 16 Temmuz 622'de Mekke'den Medine'ye hicretidir. Batı'nın yaptığı sadece, dilini, düşüncesini, hukuk sistemini ve daha birçok şeyini aldığı Latin

âlemini devam ettirmektir. İslam'ın kökenindeyse Arabistan çölleri ve kervanlar vardır, onun gerisinde de uzun bir geçmiş; ama İslam daha çok, Arap atlılarının ve deve sürücülerinin büyük bir kolaylıkla elde ettikleri ülkeler demektir: Suriye, Mısır, İran, Kuzey Afrika. İslam her şeyden önce Ortadoğu’nun ve bir dizi eski kültür, ekonomi ve bilimin mirasçısıdır. İslam'ın kalbi Mekke'den Kahire'ye, Şam'a ve Bağdat'a uzanan dar açık alandır. Sık söylenen bir söz vardır: İslam çöl demektir. Kalıp güzel ama şunu da eklemek gerek: İslam Yakındoğu'dur. Bu da onu, inanılmaz büyüklükte bir mirasla, dolayısıyla da yüzyıllarla yüklü kılar.

Uzak Tarihler

Kuşkusuz İçdeniz, yeniden canlanan tarih anılarıyla, uzak tarihlerle, görünürde ölü sanılan ama yaşamaya devam eden dünyalardan gelen ışıklarla yoğrulmuştur. Herkese ve her şeye karşın Roma'nın 5. yüzyılda Barbarların saldırılarıyla yıkılmadığını iddia eden o tarihçileri severim. Roma İmparatorluğu Charlemagne ile, Otonlarla ve Şarlken'in, birçok Batılı hümanistin yerleşmesini temenni ettiği Evrensel Monarşi denen yönetimiyle yeniden doğmuş sayılmaz mı? Sonra, milletlerle kültürlerin Avrupası'nı kurmaya çalışan bugünün insanları, bilinçli ya da bilinçsiz bir *pax romana* düşlemiyorlar mı? Roma'nın Avrupa üzerindeki derin etkileri tartışılmaz, ama kimi şeylerin sürüp gitmesi gene de insanı şaşırtıyor. Hıristiyanlık 16. yüzyılda ikiye bölündüğünde, bu iki kampı birbirinden ayıran sınırların, Roma İmparatorluğu'nun çifte sınırı olan Ren ve Tuna nehirleri olması sadece bir rastlantı mıdır?

Keza, İslam'ın şaşırtıcı fetihlerinin hem Yakındoğu'da hem de Kartaca'nın iki alanında birden, yani hem Kuzey Afrika'da hem İspanya’nın bir bölümünde kolayca kabul edilmiş olması da mı rastlantıdır? Daha önce de söyledik, Pön dünyası Roma yasasını benimsemekten çok İslam uygarlığını kabule daha derinden hazırdı, çünkü İslam uygarlığı sadece bir katkı değil, bir süreklilikti. O sadece Yahudiliği ve İbrahim peygamber geleneğini değil, uzun zamandır yerine oturmuş bir kültürü, töreleri, alışkanlıkları kendine maletmişti. Çünkü uygarlık sadece din değildir, gerçi her kültürel sistemin merkezinde bir dinin bulunması gerekir, ancak uygarlık bir yaşama sanatı

ve durmaksızın yinelenen binlerce alışkanlığın bir toplamıdır. *Binbir Gece Masalları*'nda hükümdarı selamlamak, "onun önünde secdeye varıp toprağı öpmektir". Bu, Hüsrev'in (531-79) sarayında öteden beri sürüp giden bir alışkanlıktır. 16., 17. yüzyıllarda ve daha sonraları bile İstanbul'a, İsfahan'a, Delhi'ye atanan Avrupalı elçiler bu selam biçimini, hem kendileri hem de temsil ettikleri prens için küçük düşürücü bulduklarından ondan kurtulmanın çarelerini ararlardı. Mısırlıların bu âdetlerine sinirlenen Herodotos: "Selam vermek için sokak ortasında birbirlerinin önünde yerlere kadar eğilirler, ellerini dizlerine kadar indirip köpekleri taklit ederler" diyor. Müslümanların geleneksel kıyafetlerini de anımsayın, değişmesi ne kadar uzun sürmüştür. Bu kıyafeti eski Babil'de de görürüz, bundan yirmi beş yüzyıl önce yine Herodotos'un yazdığına göre: "Babilliler önce ayaklarına kadar inen bir keten gömlek giyerler [E. F. Gautier buna *gandourah* der], bunun üzerine uzun bir yün bluz geçirirler [buna da *cellâbe* denir] ve en son beyaz bir mantoya sarınırlar [bu bir çeşit küçük beyaz *maşlâh*'tır], bir de başlıkları vardır [*fes* ya da *tarbuh*]". Ev (İslam öncesi evidir), yiyecekler, batıl inançlar konusunda da durum aynıdır: Hıristiyanların taşıdıkları madalyon ya da ruhanilerin omuzlarından sarkan atkının, Müslümanlardaki eşdeğeri Fatma'nın elidir ve Kartaca'da mezar taşlarını süslemektedir. İslam'ın, Yakındoğu'nun tarih zenginlikleriyle yüklü topraklarına bağlı olduğu bir gerçektir. Batı uygarlığı gibi İslam uygarlığı da, Alfred Weber'in (Büyük Max Weber'in kardeşi) dediği gibi "türemiş bir uygarlık", ikinci dereceden bir uygarlıktır; buna aşılanmış uygarlık da diyebiliriz. Birinci dereceden tek uygarlık acaba Çin uygarlığı mıdır?

Kısaca bugünün zihniyetlerini ele alan her türlü inceleme, zorunlu olarak uygarlıkların sonu gelmez geçmişlerine yönelir. Yüzyıllar içinde her ikisi de uzun süreli iki Hıristiyanlık meydana gelmiştir ki bunlar aslında daha önceki dönemlerin gerçeklerine birer dönüş olmuştur: Bu iki Hıristiyanlık'tan birinin merkezi Roma ve Batı, ötekininki ise yeni Roma, yani Konstantinopolis'tir, ama aynı zamanda kuşkusuz hiç de yeni olmayan bir Yunanistan'dır.

Peki, bu iki Hıristiyanlık arasındaki ayrım nereden geliyor? Özünde şuradan: Biri, Roma'nın baş eğdirdiği fakat kendi içinde eritemediği Yunan dünyası üzerine, ötekiyse yine Roma'nın kesin başarılar kazandığı batı bölgesine yerleşmiştir.

Hıristiyanlık, özündeki bu derin ayrımı ortadan kaldırmayı başaramadı. İki kiliseyi birbirinden uzaklaştırmış olan teolojik çatışmaları açıklamaya girişmek yerine, bugünkü durumu ele almak herhalde daha uygun olacaktır. İsa sevgisiyle yoğrulmuş bu iki kardeş dinin bağdaşamadıkları, temel kavramları farklı anladıkları hemen görülür. Yunancada, daha doğrusu Slav dilinde hakikat, değişmeyen, öncesi ve sonrası olmayan, aklımızın algıladığı biçimiyle yaratılmış dünyanın dışında gerçekten var olandır. *Pravda* sözcüğü böylece hem hakikat hem adalet anlamını taşır. Latincede ise tersine, hakikat her zaman aklımız için bir kesinliğin, bir gerçeğin ifadesidir. Batı'da kutsallaştırma işlemi dinsel hiyerarşiyi gerektirir, çünkü bu işlem, kutsallığını ancak bu yoldan kazanır; Doğu'da ise kutsallaştırma her şeyden önce "giz"dir, anlama yetimizi aşan, doğrudan Tanrı'dan gelendir. Bunlar küçük ayrımlar diyeceksiniz. Fakat İsa'nın yüz ifadesi bile bu iki âlemde başka başkadır. Batı'da Paskalya'dan önce gelen Kutsal Hafta, İnsan-İsa'nın ölümünün verdiği yas, azap ve acıların havasına bürünür. Doğu'da ise Kutsal Hafta sevinçle, Tanrı-İsa'nın dirilişini yücelten şarkılarla karşılanır. Üzerinde çarmıha gerilmiş İsa bulunan Rus haçlarında, Batı'nın acılar içinde kıvranan kurtarıcısını gösteren ilk İtalyan haçlarının, özellikle Cimabue'nin haçlarının tersine, ölümde huzur bulmuş bir İsa görürsünüz. Uzun zamandır süregelen bu çelişkiler saymakla bitmez.

Sorbonne'da verdiği derslerde Jérôme Carcopino, "Ne yazık ki Roma, Ren nehrini aşıp doğu yönünde, hiç değilse Elbe nehrine kadar gidemedi. Bu fetih gerçekleşseydi Roma'nın kaderi –dolayısıyla bizimki de– bambaşka olurdu" derdi. Fakat Moskova prensliğini Yunan kilisesi değil de Roma Kilisesi Hıristiyanlaştırmış olsaydı, Avrupa'nın ve dünyanın yazgısı hiç kuşkusuz altüst olurdu. Bugünün büyük oyunları o zamanlarda oynanmış, ya kazanılmış, ya da kaybedilmiş olurdu.

Uygarlıkların Örtüşmesi

Demek ki birinci özellik: Uygarlıklar çok, ama çok uzun süreli gerçeklerdir. İkinci özellik: Uygarlıklar coğrafyalarıyla belirlenmiş mekâna sıkı sıkıya bağlıdır. Elbette ki en güçlü olan, savaşı kazanan çoğu zaman zayıfın toprağını alır, oraya yerleşir ve örgütlenir. Ama uzun vadede işler tersine

döner. İstisnalar kuralı pekiştirir: Roma'nın Galya'da başarı sağlaması, Kartaca'nın el çabukluğuyla Afrika'yı ele geçirmesi ya da Avrupa'nın Amerika'ya başarıyla yerleşmiş olması, bütün bunlar, daha hiçbir konuda yerine oturmamış bir uygarlığın dışarıdan gelene kendini teslim etmesinin örnekleridir. Bu da bize Roma işgalinden önce Galya'daki kültür düzeyini fazla abartmamak, hiç değilse Camille Jullian'ın bu konudaki etkileyici heyecanından uzak durmak zorunda olduğumuzu hatırlatır.

Gelişmiş ve oturmuş uygarlıkların bağlı oldukları kural (Akdeniz eski temellere dayanan oturmuş uygarlıkların beğenerek seçtikleri bölgedir) bunların genelde çok yavaş da olsa çökmekten kurtulamamalarıdır. Aslında kendini kabul ettirmiş her uygarlık böyle bir durumda, genellikle sadece görünüşte boyun eğerek daha da bilenir, bilinçlenir ve ödün vermeyen bir milliyetçilik geliştirir. Büyük bir kısmı Yunan ya da Ortodoks dünyasının egemenliği altında olan Balkan Yarımadası'nın fethini Türkler 1453-1541 yılları arasında tamamladılar. Türklerin ve onlarla birlikte İslam'ın yarımadayı terk etmesi ancak 1918'de, dört yüz yıllık bir aradan sonra gerçekleşti. Yalnız unutmamak gerekir ki Latinlere kin besleyen Yunanlılar başlangıçta Türklerin başarısına yardımcı olmuşlardır. İspanya'yı 711'de ele geçiren Müslümanların egemenliği ancak yedi yüzyıl sonra 1492'de Gırnata'nın alınmasıyla son bulacaktır. Burada da başlangıçta işbirlikçiler vardır. Fakat her iki durumda da ilginç olan, bir uygarlığın yüzyıllar süren bir tutsaklıktan sonra, sanki hiçbir şey olmamış gibi, kendi benliğine sahip çıkmasıdır. Daha doğuya gidildiğinde İran topraklarında aynı olay İslam için geçerli olmuştur.

İskender'in İÖ 334-329 yıllarında Yakındoğu’yu fethetmesiyle kurulmuş olan Grek ve Latin kökenli Doğu'nun tarihi de gerektiğinde aynı savı doğrular. Emile Félix Gautier'e göre, "Bu uzun tarih binyıla yakın bir dönemi kapsar: Çok uzun bir zamanı, bütün Fransa tarihini içine alacak kadar uzun bir süreyi (634, 636 hatta 641 yıllarındaki Arap fetihlerine kadar). Bu binyıl sonunda da, Arap kılıçlarının daha ilk parıltısında birden her şeyin altüst olduğunu, temelden çöktüğünü görürüz, Yunan dili ve düşüncesi, Batı kadroları, her şey toz duman olmuştur; bu bin yıllık tarih sanki bölgede hiç yaşanmamış gibidir."

Karşılaştırırsak, yüzyıl süren işgal ya da fetihlerin bir ara dönem oluşturduğunu görürüz. Haçlılar tarafından 1099'da işgal edilen Kudüs'ün

Hıristiyanlığı 1187'de son bulur; Fransız Kuzey Afrikası 1830'da ele geçirilmiştir, 1962'deyse artık yoktur.

Kimisi çok uzun, kimisi daha kısa bütün bu süreçler, aynı cinsten bir dizi sorun halinde karşımıza çıkar. Bu da, ne kadar nazik ve karmaşık da görünse, uygarlık kavramının bazı olayları açıklayacak güçte olduğunun bir kanıtıdır. Denizin yüklü geçmişi içinde aceleci bir yolcunun izleyebileceği tek yol, bu kavramın onun önüne serdiği sonsuz yollardır.

Yalnızca Uygarlık Çatışmalarını Ele Almak

O halde, daha önce de ileri sürdüğümüz gibi, yalnızca çatışan uygarlıkların üzerinde durmak gerekir, olayların özetlenmesi bunların birer kilometre taşıdır. Marathon savaşı (490): Bir yanda kendi içinde bölünmüş, Anadolu kıyılarından Sicilya'ya kadar dağılmış durumdaki Yunan dünyası, öte yanda Ege Denizi'nden Hindistan'a kadar uzanan "sınırsız Pers İmparatorluğu". Romanın Kartaca'ya karşı verdiği, İÖ 146 yılına kadar süren savaş "özünde denizci ve tüccar olan bir halkla, her şeyden önce kara insanı, savaşçı ve köylü" olan bir halkın çatışmasıdır. Bu arada Kartaca kazansa, kendi uygarlığını bütün Akdeniz'de yaysa ve onun kuşkusuz dipsiz uçurumlarla dolu derin sularını herkesin önüne serseydi ne olurdu diye bazı tahminlerde bulunulabilir. Ama Kartaca kazanmadı... Haçlılar: İnebahtı’da 7 Ekim 1571'de Kutsal İttifakın (Venedik, Papalık, İspanya) Don Juan de Austria kumandasındaki filosu, Korinthos körfezinin girişinde, daha kesin bir deyişle, Patrai körfezinde tarihin en büyük kadırga savaşında Türk "Armada"sını perişan etti. Devlerin bu kısa süren savaşı "gün doğarken başladı, ikindi üzeri sona erdi." (Robert Mantran)

Kimi kısa (Marathon, İnebahtı) kimi uzun süreli (Pön savaşları, Haçlı seferleri) bu çatışmalar, uygarlıklar dediğimiz güçlü hayvanların birbirlerine art arda indirdikleri sert ve şiddetli darbelere işaret eder. Öyle ki bu savaşlar, çatışmalar ve üzerinde durulmaya değer önemli bazı anların yaşandığı daha başkaları [Tarık'ın 711'de Vizigotları yendiği Cadiz savaşı; Poitiers muharebesi (735) veya Konstantinopolis'in fethi (1453)] bunları yapanların ve yapıldıkları yerlerin sınırlarını aşar. Bir yanda bütün Batı vardır (Yunanlılar ve Latinler) öte yanda bütün Doğu. Bu iki dünya

arasındaki anlaşmazlığın büyüklüğü çatışmaları şiddetlendirir ve ciddiyetini artırır. Yunanlılar Marathon'da yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir Batı'yı kurtarırlar. Roma Kartaca'yı yere sermekle yumruğunu Doğu'nun üstüne indirir. Haçlılar aynı yönde yürümekte inat ederler. 1453'te Konstantinopolis'in fethi İslam'ın verdiği muazzam bir karşılıktır. Daha ileri bir tarihte (1571) İnebahtı Savaşıyla sularında amansız Türk filolarının ve Berberi korsanlarının kol gezdiği Akdeniz'in selameti bir kez daha tehlikeye düşer.

Bütün bunlar son derece anlaşılır olaylardır, çünkü henüz yerine oturmamış uygarlıkların çatışmasından daha doğal ne olabilir ki? Bu savaşlarda onlar, varoluş nedenlerini bulurlar. Başarısı yalnızca denizlerde birliği sağladığı yüzyıllara rastlayan Roma, kendisinden önce Akdeniz yöresine yerleşmiş düşman toplulukları ortadan kaldırmaz bile; sadece egemenliği altına alır, bir yandan da kendi uygarlığını, dilini ve sanatını birinci plana çıkarır. Ama Roma barışının, düşmanlıkları örtmekte pek başarılı olmayan örtüsü altında çatışmalar sürüp gider.

Şu halde uygarlıkların temelinde savaş vardır, kin vardır; muazzam bir gölge düşmüştür üzerlerine, neredeyse yarısını kaplar. Kin onların eseridir; onunla beslenir, onunla yaşarlar. Yunanlı'nın Pers'e karşı nefreti, hoşgörülü diye bilinen Pers'in Yunanlı'ya nefretinden daha çoktur. Romalı'yla Kartacalı birbirinin can düşmanıdır. Hıristiyanlık ile Müslümanlığın birbirlerinde imrenecek bir şey görmelerine olanak yoktur. Tarih mahkemesinde ikisi de haksız çıkar, hüküm giyerdi. Zaten kimin suçlu, kimin suçsuz olduğu ne zaman anlaşılmıştır ki? Sabatino Moschati'ye göre Kartacalılar tam anlamıyla barışsever insanlardır. Gerçi kendilerini cesaretle savunurlar ama yalnızca saldırıya uğradıkları takdirde. Bazı tarihçilerin söylediğine bakılırsa Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından Konstantinopolis'in zaptedilmesine kadar ayakta kalan Bizans, kendi ölçüsünde bir kutsal savaş (ya da bir Haçlı seferi) düzenlemeyi becerememiştir. Bu yorum doğru ise Bizans'ın bu beceriksizliğine sevinmemiz gerekir. Ama Bizans bu yapıcı kinden yoksun olmanın bedelini günün birinde ödemedi mi? Buradan da anlaşıldığı gibi gelecek yalnızca kin beslemesini bilenlerindir. Gerçekten uygarlıklar çoğu zaman küçümseme, hor görme, nefretten oluşur. Ama uygarlığı doğuran yalnızca bunlar değildir; özveri, gelişme, kültür değerlerinin birikimi, akıl mirası da gerekir. Akdeniz'de yapılmış olan savaşların nedeni bu uygarlıklardır, Akdeniz

üzerinden yapılmış teknik, fikir, hatta inanç alışverişlerinin nedeni de yine onlardır. Akdeniz'in bugün bize sunduğu bütün o çeşitlilik ve alacalı görünüm de aynı kaynaktan gelir. Akdeniz rengârenk bir mozaiktir. İşte bu yüzden, üzerinden bu kadar yüzyıl geçtikten sonra birçok anıtın, eskinin gelgitlerini işaret eden bu sınır taşlarının kutsallığına yapılmış olan saygısızlıklara hoşgörüyle bakabiliriz: Ayasofya'nın dört bir yanında yüksek minareler nöbet tutar; Palermo'daki San Giovanni Degli Eremiti manastırı, eski bir caminin kırmızı ya da kırmızımsı kubbeleri arasına yerleşmiştir; Kurtuba'da, dünyanın en güzel camisinin kemerlerden ve sütunlardan oluşan ormanının ortasında, Şarlken'in buyruğuyla yapılmış sevimli, küçük, gotik Santa Cruz Kilisesi yer alır.

Bütün Tarih Uygarlıktan İbaret Değildir

Sonuçta, yayıldığı alanın genişliği, yansımaları, süresi ne olursa olsun Uygarlık tek başına insanlığın tüm tarihi demek değildir; konumuz açısından bakacak olursak, Akdeniz'in de tüm tarihi değildir.

Politikanın sözü hiç bitmeyecektir, bu açık. Tarihin öteki güçlerini ve biçimlerini bir yana itip defalarca kendi iradesini zorla kabul ettirmemiş midir? Yüzyıllar boyunca, Roma'nın üstünlüğü sürüp giderken, bu üstünlük, politikanın hizmetindeki şiddetten başka bir şey olmamıştır: Yarattığı emperyalizm, Akdeniz dünyasını kendine bütünüyle baş eğdirmeden yatışmamıştır. Roma, bu sonuca ulaşıncaya kadar acımasızca vurmuştur: İÖ 146 yılı hem Kartaca'nın hem de Korinthos'un yerle bir edildiği yıldır. Neredeyse on yıl, İÖ 59'dan 53'e kadar süren Galya'nın fethini de bir düşünün. Avrupalıların Amerika'da yaptığı da daha farklı olmadı. Roma, *Pax romana*'nın mimarı olmadan önce her yanı savaşa boğdu.

Halklarla birlikte uygarlıklar da baş eğmek zorunda kaldı. Büyük Actium savaşı (İÖ 2 Eylül 31) –büyük, çünkü bu savaşın sonuçları sınırsız büyüklükte oldu– işte bu savaş "öteki" Akdeniz'in yüzyıllar sürecek yazgısına damgasını vurdu. Çok sonraları, hemen hemen tam Preveze deniz savaşının yapıldığı yerde (Türkler burada, Hıristiyanların ilk Kutsal İttifakı'nca oluşturulan donanmaya karşı 1538'de zafer kazanmışlardı) yapılan bu savaşın sonunda Kleopatra'nın gemileri kaçıp Antonius ve Mısır

yenilirken, Octavius zafer kazandı. Aslında Roma İmparatorluğu bu savaştan sonra doğdu.

Roma, kendi iradesini ve siyasal bütünlüğünü Akdeniz dünyasının tümüne kabul ettirdi, ancak farklılıkları, aykırılıkları, çökmeleri ve kültür çatışmalarını ortadan kaldıramadı. Bu konuda o kadar zaaf gösterdi ki, incelik bakımından kendisininkinden çok daha ilerideki bu kültürlerin, onu eğitecek olan Yunanistan'ın (başkentin seçkin çevrelerinde Yunanca konuşulacaktır) ve Yakındoğu'dan yayılan güçlü dinler ve tapınma şekillerinin etkisinde kaldı, onların yörüngesine girdi. Buna karşılık, Akdeniz'in bütününde kendi politikasının ve kuramlarının üstün dilini egemen kıldı.

Ekonominin Yeri

Akdeniz tarihinin birliği içinde ekonomi de rolünü oynadı; bu rol çoğu zaman belirleyici oldu. Bir denge öğesi olan ekonomik hareketi yok eden toplum bir hiç derecesine iner, devletler de cansız varlıklar durumuna düşerler. Uygarlıklara gelince, onlar da ekonomi olmaksızın ne yaşayabilir, ne gelişebilirler. Uygarlıklar için gelişme demek, harcamaların, savurganlıkların artması demektir. Biraz ciddi ekonomik bunalımlar çıkacak olsa, Floransa'daki Santa Maria Del Fiore Kilisesi'nin şantiyesinde iş durabilir, Bologna ya da Siena katedralleri yarım kalabilirdi.

Zenginliklerin en büyüğü denizden gelir, deniz bir taşıma ve ulaşım alanıdır. Denize sahip olan zenginliklere de sahip olur. Oysa ne kadar uçsuz bucaksız da olsa denizin er ya da geç bir tek sahibi olacaktır, bunun –Roma'nın verdiği ilk örnek gibi– ille de politik bir güç olması gerekmez, sadece ticaret ilişkileri çerçevesinde yapılan alışverişlere, görülen eşitsizliklere ve iniş çıkışlara egemen olması yeterlidir.

Pek gürültücü olmayan bu çeşit krallıklar bir günde değil, savaşlar sonucunda ve savaşlar içinde kurulur. 9. ve 10. yüzyıllarda uygarlığının en parlak çağında İslam, İçdeniz üzerinde tartışmasız bir egemenlik kurar. O çağlarda Hıristiyanlar, Akdeniz'de "tahtadan başka şey yüzdüremez" olmuştur. Ama 11. yüzyıldan sonra ve aynı zamanda Haçlıların sürekli akınlarıyla durum değişmeye başlar. İtalyan kentlerinin gemileri Akdeniz'e

baştan başa egemen olurlar. Bizans gemileri bir kenara itilmiş, İslam gemileri püskürtülmüşür. Deniz, yani suyun yüzeyi kelimenin tam anlamıyla Hıristiyanların eline geçmiştir; Hıristiyan savaş gemilerinin, savaş seferlerinin, korsan teknelerinin koruması altında ticaret gemilerinin de sayısı giderek artmıştır. Uzun yıllar yinelenen bu kârlı oyun Floransa-Ancona çizgisinin kuzeyindeki İtalya'yı, bütün Akdeniz'in en hareketli ve en zengin bölgesi yapmıştır. 11. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasındaki dönem için şunu söyleyebiliriz: Ekonomi öncelikle ve sürekli olarak kent devletleri yararına gelişmiştir —kendilerini kısa bir süre için toparlamış olsalar da, 14. yüzyılın derin bunalımı kıta devletlerini ekonomik bakımdan çökertmiştir.

Bu arada bu kentler Akdeniz'deki çıkarları yüzünden birbirlerine düşmüşlerdir. Cenova ile Venedik arasında sonu gelmeyen çatışmalar sürüp gider. Ancak Chioggia savaşından (1378-81) sonra Venedik üstün gelir ve İtalya savaşları (1494) dediğimiz savaşlara kadar Venedik Akdeniz ticaretinin merkezi olur. 15. yüzyılın sonunda kıta devletleri eski güçlerine kavuşmuş ya da yeni güçler kazanmışlardır. Türkler Otranto'ya yerleşir (1480-82), VIII. Carlos 1494 Eylülü'nde Alpler'i aşar, çıkan savaşa Aragon kralı da katılacaktır. Kentlerin, hatta Venedik'in bile bu güçlü rakipler karşısında tutunamayacakları artık iyice anlaşılmıştır. Politika öcünü almaktadır.

Akdeniz'in Kuzeylilerce İşgali

Bununla birlikte, İtalya'nın ve İtalyan kentlerinin yazgısı üstündeki ağırlıkları ne olursa olsun, Akdeniz'in üstünlüğünün ekonomik temellerini yıkan ne Türk donanmaları, ne Fransız orduları, ne de İspanyol *tercio*'ları olmuştur. Büyük devletlerin gelişip çevrelerine meydan okumaya başlamaları yarımadanın dengelerini bozdu ya da ortadan kaldırdı, ama 1559'da İtalya'nın bir bölümünü İspanya'ya veren Cateau-Cambresis Antlaşması'ndan hemen sonra İtalya barış dönemine girdi ve bundan yararlandı. Gerçi düze çıkamadı ama bunun başka nedenleri vardı.

Akdeniz'i tehdit eden ve sonunda onu bir kenara itecek olan gelişme, dünyanın merkezinin İçdeniz'den Atlas Okyanusu'na kaymasından başka bir

şey değildir. Bu gelişme 1492'de Amerika'nın keşfi ve 1497-98'de Ümit Burnu seferiyle başlar. Ancak bu olayların bütün boyutları zamanla ortaya çıkacaktır. Biber ve baharat Lizbon'a gelir, buradan Anvers'e gider. Ama Süveyş ya da Basra Körfezi yolu kapanmış değildir; Afrika kıyılarını dolanan uzun yolla rekabet edebilir. Süveyş'te kanal açılması bile gündemdedir. Biber ve baharat zaten Avrupa'ya gümüş karşılığı gelmektedir. Elinde gümüş olan, biber ve baharat üreticisine, satıcısına ve taşıyıcısına sipariş verebilmektedir. Gerçi 1530 yıllarından sonra hemen hemen yalnızca Amerika'dan Sevilla aracılığıyla gelen gümüş İspanya’nın elindedir, ama Şarlken savaşları yüzünden Castilla hükümeti İtalyan tüccarlarına ve bankacılarına, özellikle de Cenovalılara borçlanmak zorunda kalınca, İspanyol gümüşü de 1550'den sonraki yıllarda İtalya'nın yolunu tutar. İçi riyal ya da "sekizlik sikke" dolu sandıklar kadırgalarla sürekli olarak Barcelona'dan Cenova'ya taşınmaktadır. 1568 yıllarında önce İngiliz, ardından Hollandalı korsanlar Atlas Okyanusu'nun ve Kuzey Denizi'nin yolunu, isyan halinde olan Hollanda'ya kadar kesince, İspanyol gümüşü artık yalnızca Akdeniz yolundan, Barcelona-Cenova arası taşınmak zorunda kalır. Aziz Georgius'un kenti bütün Avrupa'nın bankacılık merkezi olur. Akdeniz hıncını almıştır. Çünkü Cenova bu ayrıcalığı, Katolik Kral'ın Hollanda'da savaşan İspanyol ordusunun masraflarını ve ödeneklerini karşılamak zorunda olmasına borçludur. Bu durum sürüp gidecektir. 1579'dan sonraki yıllarda eğlence panayırları ile Cenova'ya para sağlayan bir sistem yerleşir. Hatta artık tarihçiler 1557'de başlayıp 1622-27 yıllarında son bulan bir "Cenova çağından" söz eder oldular.

Gümüş ihtiyacını karşılamayı düzene sokan İtalya, hiç vakit kaybetmeden, 1560 yıllarında Ortadoğu'nun eski yollarından biber ve baharat ihtiyacını da sağlamaya başladı. Bu yollardan gelen malların miktarı aşağı yukarı Ümit Burnu yolundan gelenler kadardı; bu arada Avrupa'nın tüketimi büyük ölçüde arttığı için (iki misline yakın) Venedik eski ticaret gücünü yeniden kazanmış oldu. O halde 16. yüzyılın sonuna gelinceye dek İçdeniz'in, İtalya'nın ve onun pilot kentlerinin gerilediklerini söylemek aceleci bir yargı olur. Portekizlilerin keşifleriyle bu denizin birdenbire gözden düştüğü yolundaki eski yorumları bir kenara bırakmalıyız. Hint Okyanusu'nda yelken açan Portekizliler gerçekte ne Basra Körfezi'nin ne de Kızıldeniz'in yolunu kesmişlerdir.

Peki öyleyse olan nedir? 18. yüzyılın ilk yirmi yılında Akdeniz trafiğinde ve uzak alışverişlerde bir yavaşlama olduğu kesin. Bunun en uygun açıklamasını son yılların genç tarihçisi Richard Rapp yaptı. Ona göre İçdeniz, hile, zorlama, şiddet yoluyla, ekonomik farklılıkların da etkisiyle Kuzeylilerin eline geçti; Kuzeyli deyince önce İngilizleri ve Hollandalıları düşünmek gerek, ama daha çok İngilizleri. İngilizler 15. yüzyıl sonlarından başlayarak 1530-50 yıllarına dek zaten ticaret yoluyla Akdeniz'e sızmışlardı. Ancak bu işgalin 1550-70 yılları arasında birdenbire durakladığını görüyoruz. İkinci dalga 1570'lerde başladı ve birincisinden daha yaygın, daha sürekli oldu.

1571'de İnebahtı'da verdikleri büyük mücadeleden sonra, Müslümanların ve Hıristiyanların güçsüz düştükleri bir Akdeniz'de protestan ülkelerin gemileri yavaş yavaş egemen oldu. Bu gemilerin silahları daha güçlü, mürettabatı daha usta, taşıdıkları yük daha çok, seferleri daha düzenliydi, navlunları ise Akdeniz yelkenlilerinden daha düşüktü. Önemli ticaret yollarını yavaş yavaş ele geçirdiler: Örneğin Hollanda gemileriyle İspanya'dan Livorno'ya taşınan yün balyaları kara yoluyla Venedik'e geliyor ve burada bütün gücüyle gelişmekte olan yün endüstrisini besliyordu. Bu gemiler arasında İspanya'dan Venedik'e doğrudan gidenler bile vardı. Böylece deniz ticaret yolları el değiştiriyor, kuru üzüm, Cerbe ya da Puglia bölgesi zeytinyağı taşımacılığı ve Doğu-Batı ticaret yolları bile Kuzeylilerin eline geçiyordu. Bununla kalmayan Kuzeyliler odun, katran, tahta, kalas, buğday, çavdar, fıçı içinde ringa balığı, kalay, kurşun taşımaya başladılar; bir süre sonra da işlenmiş malların ticaretine el attılar. Bunlar Venedik ya da öteki İtalyan kentlerinin işledikleri malların düşük kaliteli taklitleriydi, ancak sahte "İtalya" markası altında asıllarına benziyorlardı. Bütün bunlara rekabeti, Cezayir'le ve Türklerle yapılan anlaşmaları ve bunlardan doğan şiddetli sürtüşmeleri, meydan okumaları, gizli ortaklıkları (özellikle Livorno'da) eklersek İngiliz ve Hollanda sanayi ve ticaretinin ihtiyar Akdeniz'den miras kalan birikmiş mal mülk ve zenginliklerle nasıl beslendiği anlaşılır. Fetih, yağma, soygun birlikte yürümüş, hatta uzak bölgelerde, Endonezya ve Filipin adalarında, Hint Okyanusu'nda Portekizlilerin yerini Hollandalıların almasıyla abluka bile söz konusu olmuştur. Portekizliler Akdeniz yönüne giden malların geçmesine izin verir; Hollandalılar ise, önünde sonunda Doğu'ya giden ipeği olmasa da, biber ve baharatı hiç gözden kaçırmaz. Marsilyalıların dediklerine göre 1620

yıllarına doğru baharat ve biber Akdeniz'e eski Kızıldeniz yoluyla değil Hollanda gemileriyle, Atlas Okyanusu ve Cebelitarık yoluyla gelmektedir. Akdeniz bir yandan işgale uğramış, öte yandan da yolların değiştirilmesiyle kıyı ülkelerinin elinden en verimli alışveriş olanakları alınmıştır. Ve o gün bugündür Akdeniz'in denizleri bu kıyı ülkelerine geri verilmemiştir.

Süveyş Kanalı'nın Açılmasının (1869)
Öncesi ve Sonrası

1620 ya da 1650'den sonra Akdeniz artık dünyanın merkezi olmaktan çıkıp, yabancıların ticaretine ve savaşlarına sahne olur. Bu alışveriş ve savaşlarda Akdenizlilere artık küçük roller düşmektedir. Satranç tahtasındaki piyonlar gibi uzaktan gelen irade ve güçlere göre yer değiştirirler. 17. yüzyılda Hollanda hâkim olur. 18. yüzyıl başında İngiltere, İspanya'da Veraset Savaşı sürüp giderken bu fırsatı değerlendirir ve İngiliz amirali George Rooke'un 25 Ağustos 1704'te Cebelitarık'ı bir baskınla ele geçirmesiyle, Akdeniz’de üstünlüğünü kurar. Fransızlar ve İspanyollar 1704'te, 1727'de, 1779'da ve 1782'de bu mevkii geri almak için boşuna uğraşacak, hatta son saldırıda ateşte kızdırılmış gülleler ve d'Arçon'un icadı olan yüzer bataryalar kullanacak, fakat kesin sonuç alamayacaklardır. Akdeniz'in yazgısına bir mühür daha vurulmuştur: İngilizler bugün hâlâ Cebelitarık'tadır. Böylelikle, 18. yüzyılda Batı çıkışı gözaltında tutulmaya başlanan, 17. yüzyıldan beri de Doğu'dan çıkışı zaten kolay olmayan bir göl haline getirilmiş bu İçdeniz'de İngilizler iki yüzyılı aşkın bir süredir kapı nöbeti tutmaktadır.

Oysa İçdeniz'in tehlikeli ve herkesin göz diktiği bölgesi Cebelitarık'ta değil Doğu'dadır. 17. ve 18. yüzyıllarda Doğu demek; Balkanlar'a, geniş anlamıyla Anadolu'ya ve Mısır'dan Fas'ın doğu sınırına kadar Afrika'ya yayılmış geniş bir pazar olan Türk İmparatorluğu demektir. Bu pazar ayrıca İran'a ve "iskelelerin" en büyüğü durumuna gelmiş olan İzmir'e kadar transit gelen ipekle bağıntılıdır. Doğu ticaretinin hedefi de budur ve yarı Akdenizli olan Fransa'nın 18. yüzyılda bu oyunda ayrıcalıklı bir rolü olacaktır.

Fakat ticaretin ve Ortadoğu ülkelerinin ötesinde, ana hedef uzaklardaki Hindistan'dır. Plassey Savaşı'ndan (1757) hemen sonra İngiltere burada

başköşeyi tutmuş; kimse de onu yerinden kıpırdatamamıştır. Avrupa'dan Hindistan'a giden en kestirme yol Ortadoğu'dur, ivedilik taşıyan haberleri, kararları ve emirleri ulaştıracak en uygun yol budur. Ayrıca kahve ticareti Kızıldeniz'i yeniden canlandırmış ve İskenderiye yeniden baharat ve biber çağlarındaki gibi hareketli bir liman olmuştur. İhtilal öncesi Fransız politikasının Süveyş berzahının yoluyla yakından ilgilenmesini Doğu Hindistan İngiliz şirketi kaygıyla izlemektedir. İngiltere'nin endişesi, en güçlüsünden (başta Fransa) en çelimsizine (Cenova ya da Venedik) ya da Rusya gibi en uzak olan rakiplerine ve düşmanlarına kadar, Akdeniz'in Hint Okyanusu'na doğru açılmasıdır, çünkü Rusya bile Hindistan serabının ve gerçeğinin çekimine kapılmıştır. Napolyon Bonaparte'ın 1798 Mısır seferini bu genel durum içinde görmek gerekir. Bu sefer başarılı olsaydı, Türk İmparatorluğu ikiye bölünecekti: kuzeyde Anadolu ve Balkanlar, batıda Trablus, Tunus ve Cezayir gibi başına buyruk vilayetler ve Hint Okyanusu'na doğru açılmış engelsiz bir yol kalacaktı. Tarih yorumunda aceleci davranan tarihçilere göre Napolyon Bonaparte Akkâ'yı eline geçirseydi Lübnan dağlarında ve yamaçlarında ordusuna çekidüzen verir ve yeni kurulmakta olan Britanya İmparatorluğu'nu parçalayabilirdi.

Ama bu büyük girişim yürümedi ve iki yıl önce Fransız filosunun Mısır'a giderken işgal ettiği Malta Adası İngiltere'nin eline geçti (1800). Amiens Anlaşması'na (1801) göre geri verilmesi gerekiyordu ama yakın zamanlara kadar İngiliz denetiminde kaldı. Malta büyük bir ada değildi, ama yine de deniz ortasında İngiltere'nin egemenliğini sağlıyordu (bir diğer Cebelitarık). Daha sonraları Kıbrıs'a (1878), Mısır'a (1882) yerleşen Londra, Hindistan yolunu baştan başa ele geçirmiş oluyor ve "Pax Britannica" bütün ağırlığıyla Akdeniz'e yerleşiyordu. Artık bir kez daha bu deniz politik bir düzene bağlanmıştı. Saint-James kabinesinin bir sözü ile gemiler Malta'ya ulaşıyor ve her şey düzene giriyordu.

Bu arada Fransa boş durmamakta, Kuzey Afrika'ya yerleşmektedir. 1830'da Cezayir'i işgal eder, fakat Kuzey Afrika Londra'nın çıkarları için tehlikeli değildir. Galya horozunun Sahra kumlarında eşinmesine aldıran yoktur. Fransa'nın hedefe ulaşan tek darbesi 1869'da açılan Süveyş Kanalı'dır.

Bu girişimin başarıya ulaşması için on yıl süren ısrarlı bir çalışma ve işe dört elle sarılan Ferdinand de Lesseps gibi bir adamın gayreti gerekmiştir. Bu arada yerkürenin denizleri ve okyanuslarında gidiş gelişlerin genel

koşullarını değiştirmekte olan *buharlı gemiler* de hesaba katılmalıdır. Sonuçta Akdeniz göl olmaktan çıkmış, doğrudan doğruya Hint Okyanusu'na yönelik bir yola dönüşmüştür. Bundan böyle Hindistan'a gidenlerin anlattığı yolculuk öykülerinin arkası kesilmeyecektir: Kanal, Kızıldeniz'in yakıcı rüzgârı, Hint Okyanusu'nun ölü dalgaları... Çünkü artık Akdeniz, çok uzun bir yolculuğun kısa, fark edilmeyen ilk durağından başka bir şey değildir.

Fransa'nın bu başarısı, başta İmparatoriçe Eugénie olmak üzere Avrupa'nın bütün krallarının katıldıkları görkemli bir açılış töreniyle kutlandı. Ama bütün bunlar işin dış görünüşüdür, çünkü siyasal oyunun merkezi Paris değildir, ayrıca Mısır seferinin acısının çıkarılması da söz konusu değildir. Gerçekte 1811'den beri bağımsız olan Mısır da, Akdeniz satranç tahtası üzerinde sadece bir piyondur. Vaktiyle kanalın yapılmasına bir sürü engel çıkarmış olan İngiliz hükümeti borca batmış Hıdiv'in bu durumundan faydalanarak 1875'te kanalın 117.000 hissesini satın aldı; 1882’de Mısır işgal edildi; 1888'de Fransa ile Londra'da imzalanan sözleşme kanalın tarafsızlığını belgeledi. Böylece Ferdinand de Lesseps'in eserinden en büyük yarar sağlayan İngiltere oluyordu. Binbaşı Marchand'ın 10 Temmuz 1898'de Beyaz Nil üzerinde giriştiği Faşoda (Sudan) harekâtı ise, Ortadoğu kavşağının paylaşılmasında dramatik bir olaydan başka bir şey değildi ve hiçbir sonuç vermedi.

Bu hesaplaşmalarda kaybeden taraf sadece Fransa değildir. Maurice Aymard, "Süveyş Kanalı Akdeniz dünyasının politik çöküşünün sembolüdür" demekte haklıdır. Yarı Akdenizli olan Fransızların yaptığı kanal, Akdeniz'le beraber bir İngiliz yolu durumuna düşmüştür. Böylece bu İçdeniz'in yabancılaşması sürüp gider. O zamandan beri aynı oyun tekrarlanıp durur; kanal durmadan el değiştirir. 26 Temmuz 1956'da Nasır kanalı millileştirir. Fransa ve İngiltere’nin bu karara karşı birlikte giriştikleri "altı gün savaşı" sonuç vermez. Zaten bu tarihten önce de, ne Fransa ne İngiltere bu İçdeniz'e ve onun kıyı ülkelerine egemendiler. "Amerikan uçak gemilerinin ve Sovyet helikopter gemilerinin Akdeniz'de bulunmaları bu iki dünya devletinin birbirlerine meydan okuyan egemenliğinin işaretidir." Akdeniz onların kapalı alanıdır. Daha doğrusu, onlara ait ve içinde onların keyiflerine göre gladyatörlerin dövüştükleri bir sirktir. Eğer bu dünyanın büyükleri gladyatörlerin kanlı oyunlarıyla ilgilenmeselerdi, onlar da dövüşlerinde bu derece acımasız olmazlardı.

Akdeniz elbette yaşamını sürdürmekte, iç kavgalara devam etmekte, sanayileşmesini yürütmekte, yaşam düzeyini yükseltmekte ve güçlükle parçaladığı sömürgecilik çemberinin izlerini silmeye devam etmektedir. Bu denizin güneyinde, Fas'tan Türkiye ve Irak'a kadar uzanan öteki Akdeniz ise, yitirdiği ve gittikçe arası açılan zamanı yakalamaya çalışmaktadır.

MEKÂNLAR

Maurice Aymard

BİZLER BUGÜN Akdeniz'in sadece dekor yönünü, denizin güneşle, dağın bitki örtüsüyle kaynaştığını görmeyi yeğliyoruz; bu bize verimli ve gösterişli ama yine de nankör bir doğanın hediyesidir. Çünkü çiçeklerin altında, taş hemen kendini gösterir. İnsan, dikkatini ve ilgisini bir an gevşetmeye görsün, dağın yamacında sabırla düzenlediği sekiler çöker, çalılık haline gelir, yanmış orman makiye dönüşür, ovalar bataklık olur. Nazik bir dengedir bu, bir kez bozuldu mu yeniden düzelmesi bazen yüzyıllar ister. Roma'yı çevreleyen kırsal bölge, imparatorluğun çöküşünden günümüze dek bir çeşit çöl olarak kaldı; Pontino bataklıklarının kurutulması faşizm için Roma'nın eski azametini yeniden bulmak demekti. Fakat Venedik'in, Po ve Adige nehirlerinin taşkın sularıyla ilgilenmesi, ancak 16. yüzyıldan itibaren, ticaret tekelini elinden kaçırmasıyla başlar.

Akdeniz'in bütün kıyıları kâh değerlendirilmiş, kâh şaşırtıcı bir şekilde terk edilmiştir. Sanki insan, elinden kayıp giden bir mekâna sahip çıkamamakta, ona hiçbir zaman tam anlamıyla egemen olamamaktadır. Sanki her çağda bir seçim yapmak durumunda kalmış, kıyıdan içerlere doğru çekilmiş veya bugün olduğu gibi bunun tersini yapmış, tarlalarını göçebelerin sürülerine terk etmek zorunda kalmış, sonra da bu göçebeleri yaşadıkları topraklardan sürüp çıkarmıştır. Dün Suriye'den İspanya'ya kadar, bugün ise aşağı Rhône bölgesinden Necef ve Assuan'a kadar Akdeniz tarımının büyük başarıları suya egemen olmakla, toprak insanının dikkat ve gayretiyle gerçekleştirilmiştir. Fakat bu başarılar istisna çizgisini aşmaz, çoğu zaman insan yokluğu göze çarpar. Kastilya'nın, Güney İtalya'nın, Puglia bölgesindeki Tavoliere'nin ya da Tesalya'nın buğday tarlalarında, koyun otlaklarında insan yoktur. Geniş ormanlık ya da taşlık arazilerde, dağlarda ve yazın yüksek yayla otlaklarında insan sadece göçebe olarak görülür. Çok yeni çağlarda sıtmadan kurtardığı kıyı ovalarında bile

yerleşmekten pek hoşlanmaz, kumsalları da başkalarına bırakır, başka yerlerde yerleşir, çevresi bağlık bahçelik, meyvelik olan (Endülüs'te bunun adı *ruedo*, çemberdir) evleri üst üste yığılmış sıkışık kasaba ve kentlerde oturur. Bu kentlerden uzaklaşınca kırsal bölge üzerindeki egemenliği zayıflar: Yalnızca ekim işleri için gerekli zamanı oralarda geçirir, ihtiyaç yüzünden köylüdür, ama zoraki bir köylülüktür bu; Akdenizli bir kentli gibi yaşar.

Aynı merkezde toplanan yararlar arasındaki hiyerarşi, toprağın sadece zaman zaman işgal edilmesi ve işlenmesindeki düzensizlik, doğadaki çelişkilerin sonucudur. Roma çağından günümüze dek toprağı kullanma biçimi hemen hemen aynı kalmıştır. Ekilmiş tarlalar bölgesi *ager* bir yanda, ağaçlar ve zayıf otlarla kaplı, koruluk yerlerle taşlık arazi öte yandadır: Buraları kömürcülerin, çobanların, evcil ya da yabanıl hayvanlarının dünyası, *saltus*'tur. Fakat *ager'*in uzun süre nadasa bırakılması gerekirdi; böylece her iki yılda bir ya da üç yılda iki yıl, hatta daha uzun süre koyunlara terk edilirdi. Bahçe ve bağlardan uzak tutulan koyunlar hasat biter bitmez, biçilmiş tarlalara yayılır, bu yüzden de *ager* ile *saltus* arasındaki sınırın nereden geçtiği pek belli olmazdı. Ancak kentin çevresini dolanan ve onu *ager* ile *saltus*'tan ayıran bahçeler kuşağının sınırları belliydi; bu kuşak ülkenin "kalabalık" kesimiyle "tenha" kesimi arasından geçiyordu. Bu sınır, nüfus çoğalmasının tehdidi altındaki ekolojik dengenin ne denli kolay bozulabilir olduğunu ortaya koyar. Erozyonun kolayca sürüklediği ince humus tabakasını tutan, yer yer fosilleşmiş bir orman örtüsünün dün olduğu gibi bugün de feci şekilde tahrip edilmesiyle; insanların günden güne kıyılarda yoğunlaşmasıyla; sanayi artıklarının neden olduğu çevre kirlenmesiyle; su kaynaklarının yetersiz duruma gelmesiyle bu ekolojik denge her an bozulma tehdidi altındadır.

İnsan, zaten fazla bir şey beklememeye alıştığı bu toprağın çabucak sonuna varır. Onun için önemli olan kuşkusuz, yaşamını sürdürmek, her şeyden önce de toplum olarak yaşayabilmek ve öteki insanlarla ilişki kurmaktır. Akdeniz, birliğini ikliminden, jeolojisinden, yer şekillerinden çok, erkenden kurulmuş ve yaşamını inatla sürdürmüş olan kasaba ve kentler ağına borçludur: Akdeniz mekânı bu ağ çevresinde oluşmuş, ona canlılık veren, onu yaşatan bu ağ olmuştur. Kentler kırsal kesimden doğmaz, tersine, kırsal kesim kentlerden doğar ve kentleri güçlükle doyurur. Kentler öyle bir toplumsal düzen örneği meydana getirirler ki zorunlu ya da

gönüllü bütün göçmenler bu örneği her yerde uygulamaya çalışırlar. Göçebe iseler, konaklama yerlerini değişmez kurallara göre düzenleyeceklerdir. Yerleşik iseler, aynı biçimde kentler kuracaklardır. Yunanistan’ın önce kendi kolonilerinde, sonra da Helenistik dönemde yaptığı şey bu olmuştur. Roma İmparatorluğu da ülkesini bir baştan bir başa, birbirinin tıpatıp eşi askeri kamplara benzeyen, sokakları birbirini dikaçı ile kesen, forumları aynı, anıtları aynı olan kentlerle doldurmuştur. İslam'da da bu böyledir, kentin yaratıcı ve örgütleyici gücünü hiçbir şey o vahalardan, *huertas*'lardan daha iyi anlatamaz. Kentlerin çevresini kaplayan bu verimli, bakımlı topraklar yaşamlarını kente borçludur.

Şam'dan Valencia'ya, Yemen'den Elche'ye ve Alicante'ye dek sulama tekniklerinin benzerliği, suyun paylaşılmasını düzenleyen iki ayrı geleneği izlememizi sağlar. Bunlar iki çeşit topluluk meydana getirmişlerdir: Biri aristokratik, öteki daha eşitlikçi. Birincisinde suyun mülkiyetiyle toprak mülkiyeti ayrı ellerdedir; suyun mülkiyetini ve onu kullandırma hakkını elinde tutan, çiftçiler üzerinde egemenlik kurar. İkincisindeyse bunun tersine, sulanan toprakların sahipleri için su karşılıksız bir haktır. Bu toprak sahipleri bir araya gelip bentlerin, su kanallarının bakımını üstlenecek, doğan anlaşmazlıklara çözüm getirecek yetkili kurullara sahip topluluklar oluştururlar. Bunlardan biri olan Su Dağıtım Kurulu üyeleri Valencia Katedrali'nin kapısı önünde hâlâ her perşembe günü hızlı ve yerinde kararlar vermeyi sürdürmektedir.

Her fetih, her göç, belirli bir kent toplumu modelinin farklılık gösteren onlarca örneğini tekrarlama ve bu arada başlangıçta örtük olarak içerdiği şeyi dışavurma eğilimindedir. Bir kent, ister büyük olsun ister küçük, içindeki evlerin, anıtların, sokakların toplamından çok başka bir şeydir; tıpkı bunun gibi sadece bir ekonomi, ticaret, endüstri merkezi de değildir. Toplumsal ilişkilerin mekânsal izdüşümü olarak kent, dünyevi olanı kutsal olandan, çalışmayı eğlenceden, kamuya ait olanı özel olandan, erkekleri kadınlardan, aileyi ona yabancı olan her şeyden ayıran sınır çizgileri ağının kendi içinde kesiştiği, aynı zamanda da onun yapısını oluşturduğu bir mekân görünümüyle karşımıza çıkar. Bu niteliğiyle de, mükemmel bir şifre anahtarı sağlar bize.

Nerede yaşamalı? Tek başına değil, büyüklüğü ve zenginliği ne olursa olsun, bir topluluğun üyesi olarak yaşamalı kuşkusuz. Topraktan sağlayabildikleri ürünlerle ve bunları değiş tokuş ederek yaşamlarını

yoksulluk içinde sürdüren bin kadar insanın bir araya gelmesi Akdeniz'de, kendine özgü temel dayanışmalarıyla ve zıtlaşmalarıyla bir kent oluşturmak için yeterlidir. Başka yerde olsa bunun iki katı insan bir köy ya oluşturur, ya oluşturmaz. Küçük kasabalardan tutun da ana-kentlere kadar hepsinde, aslında karmaşık bir hiyerarşinin bütün dereceleri görülür elbette, çünkü bu hiyerarşi sadece nüfus sayısını, ekonomik hareketleri, birikmiş sermayeyi dikkate almakla yetinmez, kentin tarihini, anıtlarını, itibarını, politik ve idari rolünü, fikir ve sanat yaşamını ve bir kenti bir başkasından daha fazla kent yapan şu anda aklımıza gelmeyen başka şeyleri de hesaba katar. Böylece büyük siteler küçük sitelere yüksekten bakıp oralarda oturanları yontulmamış, kaba saba görmekten pek hoşlanırlar. Oysa, en gösterişsiz kasaba bile bir minik evrenin niteliklerini taşır: Burada toplum yaşamı gruba göre düzenlenir. Demek ki, bir Akdeniz kentinden söz etmek, kent yaşamının hepsi aynı örneğe uygun olan bütün bu basamaklarından söz etmek demektir.

Grup halinde yerleşmenin neden süreklilik gösterdiği ve kimi zaman uygun koşullar, çoğu zaman da güçlükler gösteren yerleşme alanlarının neye göre seçildiği konularına tarihçiler ve coğrafyacılar birçok açıklamalar getirdiler: Su ve güneş, kara ve deniz yolları, uygun bir liman ya da bir su geçidi gibi etkenler yanında, kıyıların güvensiz, bataklık ovaların sağlıksız oluşu da yerleşme nedeni olarak ileri sürüldü. Gerçekte bu nedenlerin hepsi zaman zaman etkili oldu, fakat ters yönden. Güney İtalya ve Sicilya'ya deniz yoluyla gelen işgalci Yunanlılar, yerli halkları iç bölgelere doğru sürdüler, kıyılarda koloniler kurdular, buralara yerleştiler; koşullar elverdiğince –Siracusa ve Taranto'da olduğu gibi– savunması kolay yerleri seçtiler. Kendine ve barış politikasına güvenen Roma, aklına bile getirmediği bu işgalciye karşı sitelerini duvarla çevirmek zorunda kalacağını çok geç anladı. Arap istilası, İslam topraklarında bütün karayollarına açık büyük kervan menzillerinin çok işine yaradı, ama Mağrip'in Berberilerini ve Lübnan'ın Marunilerini artık sığınak olarak önem kazanan dağlara sürdü, Akdeniz kıyılarının Hıristiyan halklarını ise sahilden güvenli bir uzaklıkta bulunan kayalık tepelere: Birkaç yüzyıl sonra Türkler de Balkanlar'da aynı şeyi yapacaklardı. Yüzyıldan beri ekonomik gelişme ile kolonileştirme daracık dolambaçlı sokaklarıyla ortaçağ görünümünde kalmış eski çekirdeğin karşısına, caddeleri geniş ve planı düzgün yeni bir kent çıkardı. Böylece her uygarlık kentsel bir miras bıraktı ve insanları

bugün, kendisini yaratan koşullar ortadan kalkmış olsa bile, hâlâ geçmişin baskıları altında yaşatmaya devam eden çerçevenin belirlenmesinde etkin oldu. Yeni gelişmeler, tek başına olmanın sonuçlarına katlanan iç bölgelerin zararına, kıyı bölge yerleşimlerine ayrıcalık tanıdı ve kimi zaman ekonomik başarıyı, kimi zaman kırsal bölgenin sefaletini, kimi zaman da her ikisini birden simgeleyen büyük limanların nüfusunu, göze batan biçimde şişirdi. Beyrut, İskenderiye, Atina, Pire, Napoli, Palermo gibi... Fakat köylüleri *latifundia*'nın hareketsizlik simgesi olan tarım kentlerinden koparmak ve kendilerine dağıtılan topraklara ısındırmak için yapılan toprak reformuyla Sicilya'nın göbeğinde kurulan koloni köyleri hiç umutsuz, bomboş kaldı. Zaten 18. yüzyıldan itibaren yeniden güvenilirliğine kavuşan Kalabria ya da Sicilya kıyılarında narenciye bahçelerinin gelişmesi, tepelerde yaşayan nüfusu "denize" indirmişti belki, ama yerleşme geleneğinde en ufak bir gevşeme yaratmamıştı: Genellikle, başlangıçta yüksek bölgelere yerleşmiş olan kent ikiye bölünerek yaşamını sürdürmüştü.

Kırsal bölgenin böyle devamlı boş kalmasının başlıca nedeni sosyal yapının ve tarım tekniklerinin baskısıdır. Bağların, bahçelerin ve sulanan tarım alanlarının dışında zengin topraklar, ovalar ve yaylalardaki buğday tarlaları büyük çiftlik sahiplerinin elindedir; buralara gelip yerleşmek isteyen köylüler her seferinde kovulmuşlar, ancak hasat zamanı gündelikçi olarak gelip çalışabilmişlerdir. *Latifundia*'larda kurulmuş büyük yerleşim bölgelerinde köylüler, geçici olarak konaklar ya da dağların yamaçlarına yerleşir, kendi topraklarında yetiştirip sattıkları üzüm, zeytin, dut ve öteki meyvelerden elde edemedikleri parayı burada çalışarak tamamlarlar. Hayvan olarak, köyün çobanına teslim ettikleri birkaç koyunları, koşumluk bir katır ya da bir eşekleri vardır, bunları da tavuklarla beraber evde yatırırlar —kentlerdeki tavuklar ise, Napoli'nin Monte di Dio mahallesinde görüldüğü gibi, kaçmasın diye bir bacağından bağlı olarak sokakta beslenir. Ellerindeki tarım gereçleri; karasaban, çapa, kazma, kürek, yağ koymak için birkaç fıçıyla, tahıl için birkaç küp de aynı çatı altında barınacak sayıda ve büyüklüktedir.

Kasaba ve kent, ürünlerin değiş tokuş edildiği ve büyük çiftlik kâhyasının gün ağarmadan gelip işçi aradığı yerdir. Sabah yola çıkılır, akşam yatmaya dönülür. İspanya ve Güney İtalya'da Ortaçağ'dan kalma bir kurala göre, iş günü "gün doğunca başlar, gün batınca biter". Bu kurala göre ırgat, gün doğarken işbaşında olacak –demek ki işe gelmek için gece yola çıkacak–

ama günbatımında dönmüş olacaktır —demek ki dönüş yolunu aydınlıkta yapacaktır. Ve bu gidiş gelişler iş sahibinin vereceği araçlarla yapılacaktır. Hasat, bağbozumu ve zeytin toplama mevsimlerinde iş acele olduğundan, çoğu zaman uzaklardan gelmiş olan bu göçerler geceyi, çalıştıkları yerde, açık havada ya da büyük çiftliklerin avlularında, sundurma altlarında geçirirler. E. Vittorini'nin *La Garibaldina* romanında olduğu gibi. Küçük toprak sahibi ise, bağının ya da bahçesinin bir köşesinde kurduğu kulübede hem tarım aletlerini saklar, hem de *siesta* saatlerini geçirir. Durumu biraz daha düzgünce olanlar, tıpkı zenginlerin arazileri üzerinde, kendilerine çiftlik işlerini yakından izlemek için köşk ya da "şato" yaptırmaları gibi, kendilerine ikinci bir ev yapar ve yazı burada geçirirler. Provence'da buna, iddiasız bir ev olduğunu belirtmek için *campagne* denir. Ama esas konut, kişiye toplumdaki itibarını kazandıracak olan ev, kenttedir. Yılın büyük bir bölümü ve tarım işlerinin hafif olduğu dönemler kentte geçer.

Bununla birlikte, kırlar hiçbir zaman bomboş kalmaz. Ancak bütün yılı burada geçirenlere parya değilse bile, ona yakın bir gözle bakılır. Ortak yaşamın dışında kalmış çobanlardır bunlar. Büyük çiftliklerde devamlı çalışanlar, Provence ya da Languedoc bölgelerinin irili ufaklı kır evlerinde, Endülüs'ün *cortijo* ve *hacienda*'larında, Güney İtalya ve Sicilya'nın *massaria*'larında kalanlardır; Sicilya'nın ve İtalya'nın bu evleri, aynı zamanda haydutların ve Mafya'nın da geleneksel sığınaklarıdır, yani topluma karşı bir toplumun maddi dayanağı. Toprak reformunun son yıllarda gerçekleştirdiği başarılar ya da toprağın eski bölünmeleri sonucunda, tarım işletmelerindeki küçük çiftçi ya da mal sahiplerinden oluşan bir köylü topluluğunun kalkıp, bir bölgeden başka bir bölgeye yerleşmesi çok az rastlanan bir durumdur. Ortakçılar, yarıcılar, tarım işçileri daha düne kadar köleydiler: Kent dışında oturmak bir efendinin hizmetinde olmaktı, bunun anlamı da kesin bir bağımlılıktı.

Aşılması gereken –ya da bir zamanlar gerekmiş olan– engelleri herhalde hiçbir şey, Rocco Scotellaro'nun 1950 yıllarında, Paestum ovasında bir *massaria*'da çalışan manda çobanının ağzından derlediği sözler kadar iyi özetleyemez: "Ben burada böyle mandaları güderken gezip dolaşan insanları düşünürüm... Barda oturup portakal suyu, kahve ya da başka şey içenleri... Her akşam sinemaya gidenleri... Benim de ne isteklerim var, artık toprak bellememek, ölesiye yorulmamak, manda gütmemek, saat yedide işe başlayıp beşte paydos etmek, sonra da özgür olmak... Akşamları kentte

olmak isterdim *(al paese*, ülke); insan orada, parası olmasa da sağa sola bakar, bir şeyler öğrenir." Herkesin ancak geçici iş bulabildiği ya da işsiz kaldığı bir ortamda yıl boyunca çalışacak iş bulmuş bir insanın geçici bir işi ya da *disoccupazione*'yi (işsizlik) göze alması aykırı gibi görünse de, onun istediği basit bir gündelikçi olmak ve "her cumartesi akşamı haftalığını eve getirmek... bir kenara biraz para koyup kendine bir ev yapmak”tır ki anlaşmazlık çıkarsa ev sahibi onu sokağa atmasın. "Biraz da toprak, bir bahçeyi içine alacak kadar." Mademki bir iş sahibinin hizmetinde çalışmak gerek, onun toprağını kazmak bellemek neyse ama, insana kendine ayıracak hiç zaman bırakmayan hayvan bakımına hayır.

Basit maddi istekler değil, bir sürü simgesel düş bunlar. Bir ev sahibi olmak: Bağımsızlık. Bir bahçe: İnsanın başkası için değil kendisi için çalışacağı bir yer, ve bir ölçüde özerklik. Ücretini para olarak almak, sığırtmaç gibi mal olarak değil: Para harcayabilmek, belki de gerekli şeylerden önce gereksizleri satın almak. Çalışmaya bir diyecek yok: Ama toprağa ve iş sahibine hak ettiklerinden fazla zaman vermeyen ve toplu yaşama katılma olanağı veren bir çalışma. "Bilgilenmek": Bir köylü, bir *cafone* olarak kalmamak. Ve özellikle insanlar arasında yaşamak, hayvanlar arasında değil: İnsan olmanın ve kendini insan hissetmenin tek yolu bu. Gerekli koşul ama yine de yeterli değil. Çünkü alışveriş, eğlence ve her çeşit toplum yaşamının yeri olan kent; çalışma, hayvanlarla uğraşma ve maddi değerler üretme yeri olan kırsal bölgenin açıkça karşıtı ise de, içine girer girmez insanın kentli oluverdiği basit ve homojen bir mekân değildir, yazılı olmadıkları halde titizlikle uyulan kurallar çerçevesinde birbirleriyle sıkı sıkıya uyuşmuş mekânların tümüdür. Kent yaşamının her katında görülen bu kurallar bir kültürün karmaşık niteliğini belirler.

Modern kent tasarımı Akdeniz'de, 5. yüzyıl Yunanistanı'nda, dama tahtasını andıran kent planlarının yaratıcısı Miletoslu Hippodamos'la doğdu. Yerine oturmuş ve diğerlerinden daha üstün kabul edilen örnek bir planın, kentlerdeki doğal gelişmeden bir bakıma öç alırcasına yinelendiği, kültür standartlaşmasına önem verilen her çağda, örneğin Hellen çağı Yunanistanı'nda, Roma’da, Rönesans ve Barok çağlarında, günümüzün dünyasında bu anlayış hep ağır basmıştır. Bu anlayış, kesin biçimini almamış Haussman'cı işlevsel gerekirliklerin ötesinde, insanların oturdukları mekânın bütünüyle saydam olması gerektiğini ileri sürer: Aklın egemen olduğu ideal bir kentte düzenin düzensizliğe karşı kazandığı bir

zaferdir bu. Ama bu uç durumda bile, her şeyi aydınlığa çıkarma çabası gelip kentin temel nüvesini oluşturan birimin duvarlarına, ”ev"in duvarlarına çarpar. Ev, temel karşıtlıkların sığındığı yerdir. En temel karşıtlıklardan birini, genel ile özeli, birbirinden ayırdığı gibi, bütün öteki karşıtlıkları da birbirinden ayırır: Erkek olsun, kadın ya da çocuk olsun her bireyin yerini, başka bireylere göre belirler.

Ev kimi zaman çok basit, çok sade olabilir: Arkaik Yunan sitelerinde olduğu gibi, Mağrip'teki bütün evler gibi, Sicilya'da, Napoli'nin *bassi*'lerinde olduğu gibi, dışarıya açılan bir tek kapısından başka bir şeyi olmayan, üçe üç bir odadan ibaret olabilir. Yoksulların evleri günümüzde de bunlardan farklı değildir. Ama elverişli bir durum ortaya çıkar çıkmaz ev büyüyüverir, genişler, kapalı bir mekân daha eklenir –Arapların bir iç avlu çevresinde gelişen *zariba'*sı, Patricius'ların evlerindeki *atrium* ya da *cortile*–, böylece kişi saygısız bakışlardan korunmuş olur. Bu gelişme yükselerek değil, yayılarak gerçekleştirilir: Ama Romalıların *insulae*'lerinden başlayarak, modern yapılarda olduğu gibi birden fazla katlı inşaatlara girişilir, farklı mekânlar üst üste konmaya başlar. Çünkü ev her zaman aynı ihtiyaca cevap verir: Yalnızca aileyi ve mallarını –hayvanlar da bu mallardan sayılır– bir çatı altında toplamak değil, onu dış âlemden ayırmak ve bütün öteki varlıklardan üstün olan bu değerli varlığı, yani aile topluluğunun ve aile reisinin şerefini böylece korumak. Evin yapımına başlanırken Tanrı'nın rızasını dileyen törenlerin anlamı budur. İçerisiyle dışarısı arasında bir sınır olan eşiğin kutsallığı da buradan gelir; eşik şer kuvvetlerine karşı bir engeldir. Herhangi bir kimse yabancı ise onu aşamaz: Ancak yeni gelin, bir yakınıyla birlikte, doğurganlığına güvence olarak verilmesi âdetten sayılan armağanlar eşliğinde bu eşikten geçebilir; misafir ise, yalnızca aile reisinin daveti üzerine ve bir hediye sunarak.

Ama bu eşiği geçenin karşısına hemen başka engeller çıkar. Çünkü dış âlemden bütünüyle ayrılmış olan yuva kendi içinde de dış âleme benzer bir biçimde düzenlenmiş ve bölünmüştür. Ailenin ve özel yaşamın egemenlik alanı olması, sadece kadına ait olmasındandır, çünkü kadın besleyici ve doğurgandır; burası da beslenme, uyku ve üreme gibi esas biyolojik etkinliklerin yeridir. Öyleyse erkeğin burada geçireceği zaman çok sınırlıdır, bütün günü dışarıda geçecektir, ya tarlada çalışacak ya da kent meydanında, kahvede öteki erkeklerle beraber olacaktır: Hatta yazın kimi zaman dışarıda uyuması bile hoş görülür. Konut misafir kabul edebilecek

kadar zenginleşmiş ve büyümüşse artık ikiye bölünecek, bir bölümü misafir kabulü için kullanılacak, öteki kadınlara ayrılacaktır: Klasik Yunandaki *gynoeceum* budur, yani *andron* adı verilen erkeklerin mekânı dışında, kadınlara ayrılmış olan: İslam âleminde ise harem —mahrem yer. Bu temel bölünmeyi göçebe çadırlarında bile görürüz: İki mekân bir perde ile birbirinden ayrılmıştır. Erkeğin yaptığı işle kadınınkini birbirinden ayırdığı ölçüde işlevsel olan bu bölünme, sembolik anlamlar da taşır.

Kabiliye Berberilerinin evini, içindeki her sözcük bir başka sözcüğe gönderme yapan, varlığını gönderme yaptığı sözcükle kazanan, anlam yüklü bir yazılı metin gibi çözümleyen P. Bourdieu, söz konusu evin karşıtlıkları ve benzerlikleriyle ne denli karmaşık bir sistem içerdiğini ve bu sistemin nasıl küçük bir evren oluşturduğunu, ancak bunun, tersine dönmüş bir küçük evren olduğunu gösterdi: Eğer ev, normal olarak doğuya dönük ise kapıdan giren ışık dipteki duvarı aydınlatır, bu duvarın dışı batıya bakar ve kapının duvarı içten karanlıktır. Hastanın yatağı bu duvara bitişiktir. Dilin mantığı duvarların iç ve dış yüzeyleri için farklı sözcükler kullanır ve ana yönlerin evin içinde böylece yer değiştirmiş olmalarını dikkate alır. Bu yüzeylerin birincisine, "erkek mala ile sıvamış", ikincisine ise "kadın eliyle beyaz badana edilmiş ve süslenmiş" adı verilir. Sırtınız güneye, yüzünüz kuzeye dönük olarak içeri girdiğinizde soldaki bölüm hayvanlara ayrılmış mekândır. Sağda bulunan, bir duvarla yarıya kadar ayrılmış ve yükseltilmiş mekân ise insanlara aittir: Sağdaki duvarın ya da tavandan inen duvarın ortasında yer alan ocağın *(kânun)* çevresinde tencere tava gibi mutfak takımları ve saklanmış erzak vardır: Ama tohumluklar karanlık bir köşede korunmaktadır. Girişe karşı gelen dip duvarda dokuma tezgâhı bulunur, misafir burada kabul edilir, yeni gelinin gösterildiği yer de burasıdır. Bütün bu iç mekân böylece karanlıkla aydınlık, gece ile gündüz, alçakla yüksek, kadınla erkek karşıtlıklarıyla uyum içindedir. Kadının doğurgan olması da ölüm kadar doğaldır; erkeğin cinsel etkinliği ekim alanında kendini gösterir. Evin ana direği –çatal bir ağaç gövdesi– evli kadını temsil eder, bu da temelde sıkı sıkıya toprağa bağlıdır, ana kiriş ise evin efendisi, koruyucusu, savunucusu ve aile şerefinin güveni olan erkekle özdeşleşmiştir.

Sınırlı bir durum üzerinde yapılan bu titiz inceleme, kuralların ve davranışların içinde saklı bulunan bir mantığı ortaya döküyor ve biz dıştan, bunları birbirine bağlamadan ve anlamadan yan yana getirmeye uğraşıyoruz. Oysa, bunlar çağdaşlaşmanın amansız bir

tekbiçimlileştirmeyle parçalayıp ezdiği Akdeniz dünyasında zaten karşımıza bir bütün olarak çıkmıyorlar. Hepsi de, daha uygun bir sıfat bulamadığımız için eskimiş gözüyle baktığımız bir geçmişi, yeniden tutarlı bir biçimde oluşturmak için çabalarken elimizde bulunan kırık dökük kanıtlar: işbölümü ve kadının rolü, aile ve şeref, dayanışmada hiyerarşi.

İşbölümü: Kadına göre tanımlanır, çünkü erkek ona ayrılmış alanlara karışmaz. Biyolojik üreme: Gebe kalmak, doğurmak, çocukları büyütmek, terbiye etmek, kollamak, kızlara evleninceye kadar bakmak ve onları evlendirerek sorumluluğu babadan –onun yokluğunda erkek kardeşlerden– başka bir adama devretmek, erkek çocukları ise erkeklerle birlikte yaşamaya başlayıncaya kadar (Klasik çağ Atinası'ndan bugünkü Mağrip'e kadar erkek çocuklar çok erken yaşta –sünnet yaşı olan 7 yaşında– erkekten sayılmaya başlanırlar) kollamak. Kadın, ayrıca, en geniş anlamıyla evin bakımını ve yiyeceklerin hazırlanmasını üstlenir: Yalnızca temizlik işleri ve yemek pişirmek değil, evin ekmeğini yoğurmak, suyunu taşımak, odununu getirmek ve kümes hayvanlarına bakmak da onun işidir. Ayrıca, Homeros'tan beri tanık olduğumuz gibi, ev zanaatlarının pazar ekonomisine karşı çıktığı, direndiği her yerde yün eğirmek, aile üyelerinin giyeceklerini dokumak gibi bütün işler de kadının sırtındadır: Kabiliye evinde, dokuma tezgâhının başköşeye yerleşmiş olduğunu daha önce gördük. Bütün bu işler onların ne komşu kadınlarla görüşmelerine, ne de çeşme başında gevezelik etmelerine engel olur; o çeşme başı ki, kadınların birbirleriyle kaynaştıkları ama aynı zamanda çekişme ve kavgalara da sahne olan, erkekleri ister istemez işe karışmaya zorlayan geleneksel yerdir. Tarla işlerine yardım gerekince ya da acele bitmesi gereken işler çıkınca, kadın kocasıyla erkek kardeşlerinin yanındadır, belirli işler için kurulan işçi kafilelerine katılır: Messina, Kalabria, Catania'dan her yıl turunçgil ve zeytin toplamaya gelen kadın işçiler bunlardır. Başlarında yaşlı kadınlar, kabileden de bir erkek bulunur. Fakat yuvanın dışında kalan bu çalışmalar genellikle istisnadır.

Erkeğe tarım işlerinin önemli bölümünü, kadına ise ev hizmetlerinin hepsini yükleyen bu işbölümü kadının sürekli olarak evde kalmasını haklı göstermeye yeter. Birçok Akdeniz kültürü, bu sürekli evde kalmayı bir zorunluluk, bir görev haline getirmiş, onun anlamını değiştirmiştir. Kadınların örtülü, saklı, misafire görünmeyecek bir şekilde evde kapalı tutulmaları 17. yüzyıldan itibaren Güney İtalya'yı, Osmanlı yönetimindeki Balkan ülkelerini, Yakındoğu ya da Kuzey Afrika'yı ziyaret eden Avrupalı

gezginlerin ağızlarından düşürmedikleri bir konu olmuş ve bugüne dek süregelmiştir. Kadının böylece toplum yaşamının tamamen dışında bırakılmasını, Batılı daha o zamandan hayretle karşılar. Oysa, Batı insanı da kadınların aynı hizmetleri yapmasına, gerek politikada gerekse kent yaşamında aynı şekilde kadınlara sorumluluk verilmemesine alışkındır. Doğulu kadının toplum yaşamına katılmaması Batılı'nın gözünde bir uygarlık olayıdır ve bunu –haksız olarak– İslamiyet'e bağlar, oysa 5. yüzyıl Yunanistanı'nda da kadının durumu aynıdır. Gerçekten de, eğer kadının evde kalması gerekiyorsa –"Evin mezarındır" der, bir Kabiliye atasözü (P. Bourdieu)– bu kuşkusuz gerçekte de var olan fakat yön değiştirmiş bir aşağı görmeden değil –çünkü ananın yaşlandıkça oğullarına nasıl söz geçirdiğini biliyoruz– kadının üstlendiği görevlerin ona verdiği, neredeyse efsanevi uzmanlaşmadan gelmektedir. Kadının doğurganlığı ailenin devamlılığını sağlar ve böylece erkeğin şerefini temsil eder —o şeref ki tek bir bakışla bile zedelenecek kadar duyarlıdır. Bu doğurganlık erkeğe devamlı bir denetleme, kovma, cezalandırma hakkı verir: Bu, kocaya, babaya, erkek kardeşlere geleneğin tanıdığı, hatta kullanılmasını zorunlu kıldığı bir haktır.

Fakat bu doğurganlık aynı zamanda gizemli ve büyülü bir güç gibi saygı görmüş, değerlendirilmiş, yüceltilmiş ve zaman zaman onu savunmak, durdurmak ya da yok etmek isteyen bir dizi tapınma şekillerinin koruma ya da tehdidiyle karşılaşmıştır; uğruna savaşlara girilmiş, Toprak Ana, bütün eski Akdeniz dinlerinde olduğu gibi tapınma konusu olmuştur: Çokmemeli, Efesli Artemis, Yunanlı Demeter ve Hades'in kaçırıp evlendiği kızı Proserpina, Romalı Ceres gibi.

Doğum ve ölüm çevrimine egemen olan kadının, yeraltı güçleriyle ayrıcalıklı ilişkileri vardır. Sokaklarda ve herkese açık yerlerde yapılan dinsel törenlere ve tapınaklara çoğu zaman alınmayan (alınsa bile her zaman erkeklerden kesinlikle ayrı tutulan) kadın, mezarlığa egemendir; oraya yalnız gitme ayrıcalığına sahiptir. Ölüyü giydirip hazırlayan, ona yardımcı olan da kadındır. Antik Grek ve Latin dünyasından beri kabul edilen, Kilise’nin reddetmekle beraber çoğu zaman hoşgördüğü ağıtçı kadınlar, geleneksel defin ve ölüye saygı törenlerinin vazgeçilmez öğeleridir. Bugün hâlâ Mağrip'te, Sicilya'da, Kalabria'da ölüler gününde ağlama ve yakarışları, ailenin en yaşlı kadını yönetir. Rahip Fortis "Morlakların Örf ve Gelenekleri Üzerine Mektup" (Bern 1778) adlı kitabında Karadağlı kadınları şöyle anlatır: "Kilisede... ölünün yakınları ile

parayla tutulmuş ağıtçı kadınlar hüzünlü bir anlatımla, gidenin yaşamı hakkında ağıtlar söylerler... Yakınları ölen Morlak kadınları bir yıl süreyle en az her bayram günü kabristana gidip ağlaşırlar, mezarın üstüne çiçekler, kokulu otlar serperler. Herhangi bir nedenle bu görevi yerine getiremeyenler özür diler, sanki canlıymış gibi mezarla konuşurlar [...] Ona öteki dünyadan haber sorar, en akla gelmeyecek soruları yöneltirler. Erkekler ise cenaze dönüşü doğru ölünün evinde toplanır, kendilerine iyi bir ziyafet çekerler."

Kadının iffet ve doğurganlığına bu ölçüde değer verilmesi, coğrafi sınırlarıyla şerefinin sınırları birbirine karışan evin kutsal ve gizemli niteliğini daha da pekiştirir. Bizim Avrupa toplumlarımız şeref kavramının aristokratlara özgü modelini benimsedi. Buna göre şeref, dışarıdan gelecek olan etkilere kapalı bir ahlak değeri olarak, insanın başkalarıyla olduğundan çok, kendi kendisiyle ilişkisi gibi kavranır ve ancak toplumun yüksek sınıflarını ilgilendiren bir kavram olarak kabul edilir. Akdeniz'de şeref, toplumun bütünü için aynı değeri taşır; hem zenginler, hem yoksullar için, hatta zenginlerden çok yoksullar için: Hiçbir şeye sahip olmayanların elinde kalan tek değer budur. Burada şerefin somut bir anlamı vardır, nesneldir ve kadının namusu gibi çok iyi tanımlanmış belirgin maddi ölçütlere bağlıdır. Evin duvarları gibi şeref de bir ayrım, bir engel görevi yapar. "Ona sahip olanı öteki insanlardan ayıran bir bölme," der Bişr Fares, Arap dünyası ile ilgili yazılarında, "kişiyi ya da topluluğu dış saldırılardan koruyan bir duvar." Böylece bir mekânla ve bu mekânda yaşayan toplulukla özdeşleşir: Kadın için edilgen bir değer olan namus, erkek için etken bir değerdir, onun her çeşit tehlikeye karşı güvenliğinden aile reisi sorumludur —çünkü yitirilmesi çok kolaydır, kişiden önce topluluğun malıdır. Namusun kişisel bir nitelik kazanması, temeli soy sop değil, karıkocaya dayanan Hıristiyan toplumlarında görülür; bu durumda bile karşımıza çıkan yine ailedir.

Bu konuda da yine en tutarlı örnekleri veren, etnologların daha iyi inceledikleri İslam dünyasıdır. *Gens*'lere dayalı eski Roma toplumu gibi Müslüman toplum da Bedevi kökenlerine büyük ölçüde bağlı kalarak ataerkil soy zincirini, kızlara miras hakkı tanıyan Kuran esaslarıyla bağdaştırarak sürdürür. Kendi hiyerarşik yapısını kurmuş güçlü bir devlet, sürekli bir egemenlik sağlamayı başaramamışsa, onun siyasal dengesi bu soyların kendi aralarında kurdukları dengeye dayanır. Demek ki her aile çekirdeği daha geniş bir toplulukla birleşip bütünleşir ve bu topluluk kız

alıp vermeyi katı ve sıkı kurallara bağlayarak kapalı bir mekân şekline girer. Topluluğun mallarının parçalanıp dağılmasını önlemek, ancak amcakızlarıyla evlenmeyi tercih eden, sıkı bir içten evlenme geleneğiyle mümkün olur. Şiddet veya baskı yoluyla komşu ailelerden kız almak grubun itibarını yükselten, vermek ise düşüren bir olaydır.

Aile ilişkilerinin içine kapandığı bu mekânın sınırlarını yeniden çizen ve bu sınırları belirli sürelerde yeniden güçlendirense, babaya bağlı soy zinciridir. Aynı babanın soyunu teşkil eden grubun dışından bir erkekle evli kadınlar her kuşakta çocuklarıyla beraber soy dışına itilirler. Bu soy zinciri, toplumsal istikrarsızlık kaynağı olan belirsiz hısımlık, akrabalık sınırlarına hem maddi –mal varlıkları, "arazi"– hem de maddi olmayan –grup içinde kişinin yerini belirleyen dayanışma hiyerarşisi, başkalarına yapmak zorunda olduğu, başkalarının da ona yapmak zorunda bulunduğu yardımlar– kendi kesin sınırlarıyla karşı çıkabilir. Soy zinciri, zaman içinde ilerleyen tek bir doğrultu belirler, bunun sürekliliğini sağlayabilecek olan da sadece erkek evlatlardır; böylelikle erkek dünyasının kadın dünyasına üstünlüğünün temellerini atar. Bu üstünlük, bazı karmaşık nedenlerle İslam'ın sınırlarını aşarak Akdeniz'in bütününe yayılır. Bunlar örneğin, Roma'dan miras kalan ve Rönesans'ın soylu, hatta tüccar kökenli ailelerinin uyguladığı *fideicommis* kuralı; kız evlatların evlenmesini ana babanın iznine daha sıkı şekilde bağlayan Doğu kilisesine özgü gelenek; ve şeref duygusuna aşırı önem verilmesidir ki bunun örneğine de İslam'la temas halindeki Ortaçağ Kastilyası'nda rastlarız. Kentte halkın toplu olarak bulunduğu açık mekânlar her yerde ve her durumda öncelikle erkeklere ayrılmıştır. Erkeğin bu mekânlarda boy göstermesi onun hakkı olduğu kadar görevidir de: Başkalarının gözü önüne çıkmadığı, onlara meydan okumadığı, karşı durmadığı zaman erkek sayılmaz.

Kentte, erkeğin herkese görünmesi gereken bu mekân, doğası gereği çifte tanıma sahiptir. Tanımlardan biri, dinlenme ve uyumaya ayrılmış, ama kapalı, kadına ait, yabancıya yasaklanmış ve korunması gereken bir yer olan eve kıyasladır. İkincisi, kırlıktaki düz alana, "boş alana" kıyasladır ki bu mekân açık olmakla birlikte, çalışılan, doğayla iç içe olunan yerdir. Öyleyse bu mekân kendini, iş yapılmadan etkinlik gösterilen mekân olarak benimsetir: Burası, dinsel kutlama törenlerinin, bayramların yapıldığı, kahramanlara ait destanların dile getirildiği, gösterilerin izlendiği, oyunların oynandığı yerdir.

Tören, ayin gibi toplantı ve gösterilerin yapıldığı yer olarak genel mekân: Hiçbir kent yoktur ki gerçek ya da efsaneleşmiş bir kurucusu, bir kahramanı ya da bir kutsal kişisi olmasın; aynı zamanda hem politik hem de dinsel bir merkezi bulunmasın. Roma'nın *pomerium*'u gibi kenti kesin bir çizgiyle kırsal bölgeden ayıran ve Tanrı'nın himayesine veren surları olmasın. Açıkça belirli bir yönü de vardır her kentin, eğer düzgün bir plana uymuşsa *Cardo*'su ve *Decumanus*'u dikaçı ile kesişirler; gelişme ekseninin de bir yönü vardır; o kentin doğmasında etkili olan ve kapılarına kadar dayanan, onu kırlar, çöller, denizlerden geçerek başka kentlere bağlayan yolların da bir yönü vardır ve nihayet kiliselerinin başucu ve ibadet yönü bellidir. Her kent anlamını ve gerçeğini, belli işaret noktalarının oluşturduğu bir sistemden alır.

Planı ister geometrik olsun, ister kendiliğinden bir biçim almış olsun, kent, insanlar arasındaki alışveriş düzenine göre kurulmuştur: Maldan çok bazı işaret ve simgelerin alışverişidir bu. Önemli olan sokak değildir, çünkü sokak daracık ve fazlasıyla dolu bir geçiş yeridir. Evler her zaman onu bir avlu gibi kullanmak ister; kapısının önüne birkaç iskemle atan berber müşterisini sokakta tıraş eder, çocuklar ödevlerini sokakta yapar ya da bir yandan çene çalan bir yandan da örgüsünü ören analarının gözleri önünde oynarlar. Toplum yaşamının gerçek merkezi, bu dar sokakların karışık ve belirsiz trafiğinin son bulduğu meydandır. Kent yaşamındaki birlik ve beraberlik sürdükçe, bireysel saldırılara karşı giderek daha iyi korunan meydan, kamuya ait mülkün en yetkin örneği, Yunanlıların agorasından, Romalıların *forum*'undan bu yana Akdeniz kent tasarımının değişmez öğesidir. Her İspanyol kentinde karşımıza aynı dekor altında çıkan ve çoğunlukla şatafata boğulmuş Plaza Mayor'dur. Yunan adalarında limanın çevresine sıkışıp kalmış küçücük meydanlardır. Orta İtalya'daki kentlerin Senyörlük Meydanı ya da Belediye Meydanı'dır. Kentin bir kapısından ötekine uzanan ve onu ikiye bölen Büyük Dubrovnik Meydanı'dır (Placa). Meydan, insanların birbiriyle buluştuğu, gevezelik ettiği, hemşerilerin toplandığı, kitle gösterilerinin yapıldığı, önemli kararların alındığı ve idam cezalarının infaz edildiği yerdir.

Başlangıçta basit bir toplanma yeridir, ancak kısa sürede, üzerinde toplanan insanları güneş ve yağmurdan koruyan revaklarla, sıra kemerlerle çevrilir. Pazar yeri olarak kullanıldığı enderdir, buna karşılık dinsel ve kamuya ait yapılar onun çevresinde toplanmıştır; meydan –Roma ve

Augustus tapınağı, senato, katedral ve başyargıcın sarayı türünden– bu yapıların bir bakıma bekleme salonu, sahne önü gibidir. Meydan, kentin maddi ve siyasal başarısının ifadesini bulduğu yerdir. Kent büyüdükçe, meydan küçülür ve belli işlere ayrılır. Büyük meydandan sonra toplum yaşamını kademe kademe yansıtan küçük meydanlar oluşur: Her mahallenin bir meydanı olur, her etnik ya da dinsel topluluk kendine bir meydan yaratır; her görev, çarşı, inanç, toplantı, bayram için bir meydan vardır; bir cadde genişliğinde meydan da vardır –*Un corso*–, burada zenginlerin konutları ve lüks dükkânların önünden geçit törenleri yapılır; nihayet her meydanın, kibar sınıfa ya da halka ait olmasına göre, kendine özgü bir rengi vardır. Ama küçük bir kasabada bile, kilisenin ya da belediye binasının yakınında kahvesiyle, birkaç ağacıyla, biraz gölgeliğiyle ufacık bir mekânın varlığı, insanların orada birbirleriyle buluşmalarına ve burayı meydan olarak yaşatmalarına her zaman yeterli olmuştur.

Müslüman kentlerinin kendine özgü yazgısı meydanın işlevlerini dağıttı ve mekâna farklı bir düzenleme getirdi. Kentin merkezinde camiden, cami avlusundan ve bunları çevreleyen medreselerden, hanlardan ve hamamlardan başka insanların toplanabileceği bir yer yoktur. İktidarın kararlarının ilan edildiği ve hükümdarın adına dualar okunan yer burasıdır. Ticari hayatın merkezi, çarşı ve pazarlardır. Bu arada, kuşkusuz en büyükleri site kapılarında gelişen başka meydanlar kervanların varış noktası, deve yüklerinin boşaltıldığı yerlerdir.

Ara sokaklar, caddeler ve meydanlar böylece, vakit geçirilen bir mekân oluşturur. Topluluk bu mekânda kendini gösterir ve kendini seyreder. Meydanda yürüyen, konuşan ve oyalanan erkekler buraya çalışmak için gelmemiştir. Kimisi gecesini balıkta, kimisi gününü tarlada geçirmiştir. Ya da birçok Akdenizli gibi düzenli bir işi yoktur, zaman zaman çalışır ve düşlediği işi bekler. Ya da bugün gitgide daha çok görüldüğü gibi, Amerika, Almanya, Venezüella ya da Avustralya'da çalışmış, iş hayatını geride bırakmış, kalan ömürlerini çoluk çocuklarının yanında geçirmektedirler. Kentin zamanı, kendi ritmini onlara da kabul ettirebilir, bu ritim çalışma hayatının düzenli ve tekdüze ritminden farklı, susmanın ve konuşmanın kesintili ritmidir ya da her karar öncesi sürdürülen, her konuda girişilen ve her olayı yorumlayan uzun tartışmaların ritmi. Gezintiler de –*passeggiata* veya *paseo*–, ağır ağır yudumlanan *uzo* da böyledir. Kahveye içki içmek için değil, bir erkek topluluğunda yerini almak için gidilir. Akdenizlilerin

yaşamında büyük önemi olan oyunlar için de aynı şeyi söylemek gerekir. Cezanne'ın "Kâğıt Oynayanlar" tablosu, Marcel Pagnol'ün oyunlarında canlandırdığı ve en az Cezanne'ınki kadar ünlü sahneler, bu tutkunun örnekleri olarak gösterilebilir. Bu tutkuyu, Roma forumunun dama bezekli kaplama taşlarında, Sezar'dan beri talih simgesi haline gelen aşık kemiklerinde, zarlarda bile görürüz. Demek oyunu ya da kumarı her yerde göreceğiz. Yoksulsa sokakta, ama daha çok herkese açık yerlerde, kahvelerde, teraslarda, ya da sosyal farklılaşmanın ortaya çıkmasıyla kulüplerde, derneklerde. Endülüs'te her kentte bir "Çiftçiler Derneği", Sicilya'nın her kasabasında birbirlerine rakip *Galantuomini* (kibarlar) kulüpleri vardır: Bunlar sosyal kaynaşmayı bozan yerlerdir kuşkusuz ama, buradakiler kendi benzerlerini bulur, tanışır, bahse tutuşurlar, çünkü kumar ve bahis, oyunla birlikte yürür.

Tabii, Barcelona, Marsilya, Cenova gibi becerikli insanlarla dolu, işi başından aşkın kentler de vardır. Bunlar, dün egemen oldukları dünya ekonomisine uzak kalmamışlardır. Ama birer istisnadırlar. Bunun dışında her yerde, zanaat ve ticarette en güçlü çağında Perikles'in Atinası'nda olduğu gibi, aylaklık değerleri egemendir: Çalışmak başkalarının yapması gereken şeydir, bu başkaları da her zaman kölelerdir. Ve her kentte görülen tek etkinlik –ticaret, alışveriş– bu aylaklığın temposuna uyma eğilimindedir. Çabucak bağlanmış bir iş ilginç değildir. Pazarlık zevkinin, arada kesilip yeniden başlayan sonu gelmez pazarlıkların yanında, satmak, almak, kazanmak, kaybetmek ikinci planda kalır ve iki taraf oyunu iyi götürdükleri için birbirini tebrik ederek el sıkışınca alışveriş sona ermiş olur.

Ancak bunun önemi ne olursa olsun, yine de başkalarına bağlı olarak yaşamak insana doyum vermez. Bu görünüm ancak kişisellikten kurtulup ortak bir nitelik alınca anlam kazanır. Şimdi sıra, topluluğu bütünüyle harekete geçiren o büyük gösterilerdedir. Bunlar o topluluğun kaynaşıp bir bütün olmasını sağlar. Bu bütünlük duygusunu açığa vurmak, onu doğrulamak, onu bütün gücüyle kavramak yepyeni bir güven yaratır. Bunlar toplumsal yaşamın güçlü anlarıdır. Tiyatro, sirk oyunları, araba yarışları, gladyatör dövüşleri antik çağın gösterileriydi. Gladyatör dövüşlerinin Romalı ahlakçılarca mahkûm edilmesi, bunlar yozlaşmış olduğundan haklı görünse de, böyle bir bakış bize bu gösterilerin dinsel köken ve boyutlarını unutturmuştur. Günümüzde bunların yerini alan şey ise her yerde ya da hemen her yerde spordur; İspanyol meydanlarında boğa güreşidir, kimi

İtalyan kentlerinde hâlâ kutlanan ve yakın bir geçmişe tanıklık eden dinsel ya da kentsel nitelikte büyük bayramlardır. Aldığı şekil ne olursa olsun, bunlar insanların yarattığı, insanların yine insanlar için yaptığı gösterilerdir.

Eğer spor, takım sporu olarak yapılan biçimiyle, özellikle de futbol olarak başköşeye yerleşmişse, hiç kuşku yok ki bu onun atletik değerinden çok, Aristo'nun Yunan tragedyasına yüklediği işlevi, zayıflamış biçimiyle de olsa üstlenmesinden ileri geliyor. Bu, seyircinin kendi tutkularından arınmasının gösteri süresince doruk noktasına ulaşmasıdır. Taraftarların gösterdiği, politik yaşamdaki grupların savaşımlarını andıran öfkeli davranışların kaynağı budur işte: Bir kimsenin, bir karşılaşmayı, taraflardan birini tutmaksızın, sadece sporun verdiği güzellik duygusuyla yetinerek izlemesine olanak yoktur. Kazanılan başarının bir zafer kutlaması haline dönüşmesinin nedeni de budur; kısa bir süre için de olsa, o anda kent, tuttuğu takımla bütünüyle özdeşleşir.

Boğa güreşindeyse, birbiriyle karışmaksızın üst üste gelen ve iki ayrı düzeyde oynanan incelikli bir oyun söz konusudur. Bunlardan gözle görünür olanı, kent halkını aynı dövüşü izlemek, aynı heyecanları yaşamak ve aynı kahramanı yüceltmek üzere arenanın kapalı alanına gruplar halinde toplayan –her sınıftan halk bir araya gelir, ancak birbiriyle kaynaşmaz– bir kutlama olmasıdır. Ötekiyse, seyirciyle hayvan-insan ikilisi arasında gizliden gizliye, bilincine varılmadan oluşan suç ortaklığıdır; hayvanı öldürmeden önce insan yürekliliğiyle, zekâsıyla dize getirir onu; yiğitçe karşı karşıya gelen bu iki yaratık, güreşin sonunda gelecek olan ölümün haklı görülebilmesi için, birbirlerini bir süre dengelemelidirler sanki.

Fakat arenanın ya da stadın dışına çıkınca gösteri boyut değiştirir, doğrudan doğruya kenti sahne olarak kabul eder, seyirciyi oyuncudan ayıran sınırları yıkar, halkın bir bölümünü ya da hepsini harekete geçirir. İşte kent halkının toplum içindeki yerine ve düzeyine göre sıralanarak katıldığı, politik ve dinsel anlamlar taşıyan büyük tören alaylarının işlevi budur. Bunların klasik örneğini Atina'da kutlanan Panathenaia şenliklerini canlandıran duvar kabartmasında görürüz. Ama Roma karnavalı örneği, bu çeşit bayramların iktidarlarca ele alındığında nasıl çabucak bozulup resmileştiğini, zamanla kutlama olmaktan çıkıp basit bir gösteriye dönüştüğünü kanıtlar. Bu çeşit şenliklere, en ilkel ve basit, fakat ilk örneklere yakın biçimde Güney İtalya'nın küçük kentlerinde rastlarız. İtalya ortak şenlikler açısından görülmemiş biçimde zengindir, bunu da kentlerinin

çokluğuna borçludur. Sienna'da hâlâ yapılan eyersiz at yarışları İtalya'nın hemen hemen her yerinde, daha önce de Roma'nın *Corso*'sunda yüz, yüz elli yıl öncesine kadar yapılan *palio*'ların bir parçasıdır.

Aynı şekilde Gubbio'da *Ceri* Mumlar bayramı ve Nola'da *Gigli* Zambaklar bayramında, bayrama katılanlar kentin içinde birkaç kental ya da birkaç ton ağırlığında, ağaçtan yapılmış bir taht üzerinde kentin kutsal koruyucusunu gezdirirler. Bu alayın bir yanıyla sportif bir önemi vardır, kentin delikanlıları için bir kuvvet gösterisidir, öteki yanıyla da dinsel bir anlamı vardır: Bayramın asıl amacı, çeşitli kesimleri uzlaştırıp, kentin her an tehdit altında olan, dağılmaya yatkın mekânını, simgesel yoldan da olsa kuruluş andına sadık tutmaktır.

Agave Nergisgillerden bir Meksika bitkisi, (ç.n.)

Aloes Zambakgillerden bir süs bitkisi, sarısabır, (ç.n.)

Kykloplar Tek gözü alnında olan devler, (ç.n.)

Fransızca metinde "Sahel" olarak geçiyor, (ç.n.)

Sampiero Corso Cenova'ya karşı savaşmış Korsikalı vatansever (1501-67). (ç.n.)

Karaka Yüksek bordalı yük gemisi, (ç.n.)

Rodosto Bugünkü Tekirdağ, (ç.n.)

Baal Batı Sami dillerinde "tanrı" anlamına gelen unvan, (ç.n.)

Büyük Yunanistan Çok sayıda Yunan kolonisinin bulunduğu Sicilya ve Güney İtalya, (ç.n.)

Cliens (çoğ. clientes) Savaşta esir düşen ya da başka topluluklardan dışlandığı için korumasız kalan ve bir *gens*'e (Roma'da aynı adı taşıyan aile grupları - aynı atadan gelen aile kollarının tümüne verilen ad: *gens Cornalia* gibi) bağımlı olarak katılan kimse, (ç.n.)

cum Birlikte, (ç.n.)

ire Gitmek, (ç.n.)

umbilicus Göbek, merkez, (ç.n.)

urbis kent, (ç.n.)

Tribunus Pleb sınıfının haklarını savunan yüksek görevli, (ç.n.)

clientela Roma İmparatorluğu'nda güçsüz bir ulusun, daha güçlü olanla bağımlılık ilişkisi, (ç.n.)

pax romana Roma barışı. Augustus zamanından başlayarak ilkçağ kültürünün Akdeniz havzasında iyice yerleşmesini sağlayan, yaklaşık iki yüz yıl sürmüş barış ve dinginlik dönemini anlatmak için kullanılır, (ç.n.)

Cimabue On üçüncü yüzyıl İtalyan primitif ressamlarından, Giotto’nun ustası, (ç.n.)

fideicommis İleride başka birine vermesi için bir kimseye mal bırakma, (ç.n.)

Cardo Eski Roma kentlerinde kuzey-güney doğrultusunda ana eksen, (ç.n.)

Decumanus Doğu-batı ekseni, (ç.n.)

medreselerden, hanlardan Bu iki sözcük metinde Türkçe geçmektedir, (ç.n.)